ቀዳማይ ምዕራፍ

ቅድመ ክርስትና

ኣብ ኤርትራ፡ ቅድመ ክርስትና ዝነበረ ስርዓተ ኣምልኾ ብመሰረት ኣብ በበይኑ ቦታታት ዝተረኽበ ኣሰረ ጥንቲ ብውሑዱ ንምግላጽ ኣየጸግምን። ሳባውያን ካብ ዘምጽእዎምን ኣብቲ ዝነበረ ኣምልኾ ቀዳሞት ሕዝብታት ዘደባለቕዎምን ደቡብ ዓረባዊ ዝመበቈሎም ኣማልኽቲ ሓሰት ማያታት እዘም ዝስዕቡ ይርከቡ።

ሳባዊ ጽሑፍ "ለመቀሐ" (LMQH) ዝብሎ ስመ ማያት ፍሉይ መስተናብብ (መድምጽ፡ Vowel) ዘይነበሮ ብተሞክሮ ከም ዝተፈልጠ ግን ኣልሞቓሕ (ኤልሙቓሕ፡ Alemkah) ተባሂሉ ክንበብን ክድመጽን ዝኽእል ከም ኣምላክ ወርሒ፡ ዓቃቤ ወርሒ፡ ወይ ወርሒ መሰል ኣምላኽ ኮይኑ፡ እቲ መካነ ምስዋዕ ምስሊ ወርሒ ተቐሪጽዎን ተሸሊሙን ይምለኽ።[1]

ንኣብነት ኣብ ክስክሰ (8 ኪ.ሜ. ሰሜናዊ ምብራቕ ካብ ሰንዓፈ) ቅርጺ ማዕጺድ ምስ ሰተታ ዝመስል ክቢ ነገር (ኣምሳለ ሓዳስ ወርሕን ጸሓይን ወይ'ውን ማዕጺዳዊት ወርሕን ዓስታርን = ኮኽብ) ብሳባዊ ፊደል ጽሑፍ ውቕሮ እምኒ፡ ነዛ ኣምሳለ ወርሒ ማያት ከም ዝተወፈየ ዝገልጽ መሰውዒ ተረኽበ።[2]

ኣብ ሳባውያን እታ ዝለዓለ ክብሪ ዘለዋ ማያት ማዕጺዳዊ ዝቕርጻ (ሓዳስ) ወርሒ ምስ ዓስታር (ኮኽብ) ዝተደረባ (ወርሒ ኾኽብ ተተርኢሳ) ኢያ።[3] ኣብ ሓወልቲ መጠራ ዘሎ ምስሊ'ውን

---

[1] THE ABYSSINIANS David Buxton 1970 p. 36

[2] THE CHURCH OF ETHIOPIA A PONORAMA HISTORY AND SPRITUAL LIFE A. AB. 1970 p. 2

[3] ኣፈፌት ቅያ፡ ብኣባ ይስሓቕ ገብረኢየሱስ 1993 ገጽ 41

ኣምሳለ ወርሕን ጸሓይን ወይ ኮኾብን ኮይኑ ይርአ።

ኣብ ዘመነ ክርስትና፡ ብትእምርተ መስቀልን ጽሑፍ ግእዝን ክሳዕ ዝትካእ ናይ ቅድም ዝነበረ ገንዘብ ባጤራታት ከምኡ ኣምሳላተ ጸሓይ ወወርሕ ወከዋክብት ዝተቐርጸ ከም ዝነበረ፡ ኣብ ኣዱሉሰ መጠራ ብኸዕታ ዝተረኽበ ሓድጊ የረጋግጽ።[4]

ብኣጸዋውዓ ሳባውያን "ዘትባዳን" (Zat Badan) ወይ ድሃት ሂምያን (Dhat Himian) ጸሓያዊት ኣምላኽ፡ ዓቃቢተ ጸሓይ እት ብሃል፡ ልክዕ ከም ናይ ግብጻውያን ጣኦት፡ ፍርቂ ኣካላ ብምስሊ ሰብ፡ ፍርቂ ኣካላ ድማ ብምስሊ ኣንበሳ ዝተቐርጸት ጣኦት፡ ኣብ ክሳዳ ጽሑፍ ሳባውያን ውቕሮ እምኒ ዘለዋ ብስማ ዝተሰርሐ መሰውዒ ኣብ ድብድብ (ወደከለ፡ ዞባ ደቡብ) ጸንሐ።[5] ነዛ ኣምላኽ ጸሓይ ዝብልዋ ኣንስተይቲ ጣኦት፡ መስዋዕተ እንስሳ ይቐርበላ ነበረ። እዚ ምስሊ ሰብ ወእንስሳ ዝመሸከሉ ቅርጺ፡ ኣብ ግራማተን ከባቢ ከስከስ፡ ሓውሲ ምስሊ ኣንበሳ ጥራሕ ወይ ብዕራይ መሰል ምስ መሰውዒኡ ኣብ ፍቕያ ወሰን ከስከሰ ከምኡ'ውን ኣብ ኣዱሊስ ተረኺበ። ብመሮዌ ኣቢሉ ዝመጸ ኪነ ጥበብ ድማ ይመስል።[6]

መብዝሕትኡ ኣብዑርን ኣባጊዕን ዝርከብዎም መስዋዕተ ደምን ጢሰ ዕጣንን ዝቐርበሎም ኣማልኽተ ሓሰት ጣዖታት ሳባውያን "ዓስተር" ሰማያዊ ተባዕታይ ጣኦት (ኣብ ካልኦት ሴማውያት ሃገራት ብኣንስተይቲ ይምለኽ) "ፖሰይደን" ባሕራዊ ኣምላኽ (ዓቃቢ ባሕር) ኣብ ካልእ እዋን "በሐር" ባሕራዊ፡ "መደር" ምድራዊ (ዓቃቢ ምድር)፡ ከምኡ'ውን ናይ ውግእ ወዘተ፣ ኣማልኽቲ ተባሂሎም በብቦታኡ ይምለኹ ነበሩ።

---

[4] AMEH. p. 123

* Eritrea Horizons the magazine of Eritrea's Touris Industry vol. 2 No. 1 p. 22

[5] ኣፈ. ቅ. ገጽ 9 + 30።

[6] AMEH. p. 31.

ታሪኽ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተ ክርስቲያን ኤርትራ

"በሐር" ናይ ባሕርን ምድረ ሰማይን ጠቕላሊ ጐይታ ዝሕሰበሉ ጊዜ ከም ዝነበረ'ውን ይፍለጥ። ስለዚ ድማ ኢዩ "ፈጣሪ ሰማያት ወምድር" ምኳኑ ንምግላጽ፡ ብቛንቋ ግእዝ "እግዚኣብሔር" (ጐይታ ዓለም) መጸውዒ ኣማናዊ ኣምላኽ ዝኾነ (ግብሓዋ 4:24። ራእ 10:5። 14:7። ከም መረዳእታ ናይዚ፡ ቅድመ ክርስትና ኣብ ዝተቐርጹ ጽሑፋት "ብሐር፡ መሓረም" ዝብልዎ ዝነበሩ ኣስማት ጣዖታት፡ ድሕረ ክርስትና "እግዚኣብሔር፡ ኣምላከ ሰማይ" ብዝብሉ ቃላት ተተኪኦም ይርከቡ። ካልእ ይትረፍ፡ እዚ ኣምልኾን ኣስማትን ጣዖታት ካብ ዝተርፍ፡ ዘመናት ሓሊፉ ከብቅዕ'ውን ኣብ 676-678 ፈ. ኣቢሉ ከም ዝተተርጐመ ዝእመን መጽሓፈ ሲራክ፡ "እግዚኣብሔር፡ ኣምላኽ" ተባሂሉ ክትርጐም ዝግብኦ ዝነበረ ብኸመይ ከም ዝመለቔ ኣረማዊ ስመ ጣዖት "ዓስተር" ተጻሒፉ ምጽናሑ ኣምልኾ ጣዖት ክሳብ ክንደይ ሱር ሰዲዱ ምንባሩን ኣብ ልዕሊኡ ክርስትና ምዕዋቱን የረድእ።

ጽሑፋት ግሪኽ "ኣረስ" ኢሎም ዝገልጽዎ ደቡብ ዓረባውያን "መሓረም" ዝብልዎ፡ ምስ ኣምላከ ወርሕን ኣምላከ ጸሓይን ዘተሓሕዝዎን ዓቃቤ ነገስት (ሓላዊ ነገስታት) ሰብኣዊ ኣምላኽ ድማ ቐንዲ ጣዖት ነበረ።[7]

ኣብዚ ኣምልኾ ጣዖታት'ዚ ከለዉ፡ እቲ መራሕ ሕዝቢ ወይ ንጉስ "ሙካሪብ" ብዝብል መጸውዒ፡ ንጉስን ካህንን ኮይኑ ብኽልቲኡ መዓርግ ንሕዝቡ ክመርሕ ፍሉይ ልዕልና ስልጣን ነበሮ። (እዚ ናይ ጣዖት ኮይኑ እምበር ከም'ቲ ናይ መልከ ጼዴቅ ድርብ ስልጣን ኢዩ። (ዘፍ 14:18-20። ዕብ 7:1-10።)[8]

ካልእ መረዳእታ ብቛንቋ ግሪኽ ተጻሒፉ ኣብ ጥንታዊት ከተማ ኣዱሊስ ዝነበረ ብሓደ ወገኑ ምስሊ ጣዖታት ዝተቐርጸ

---

[7] E. J. D. p. 22

[8] E. J. D. p. 22

ሓወልቲ እምኒ ወይ መንበረ ንጉስ "ቆዝሞስ ኢንዲኮፕሌውስቶስ" ዝስሙ መገሻ ባሕሪ ዝልማዱ ዓዋዲ (ገያሻይ) ብ525 ፈ. ኣብ ኣዱሊስ ምስ በጽሐ "ኣብስ" ንዝተባህለ ኣመሓዳሪ ሕዝበ ኣዱሊስ ብምፍቃድ ነዚ ጽሑፍ ውቅሮ እምኒ ብግቡእ ቀዲሑ ምስ ወሰዶ ናብ ዓዱ ተመሊሱ "ናይ ክርስቲያን መልክዓ ምድር፡ ቅርጸ መሬት፡ (Topogrphia a cristiana) ብዝብል ርእሰ ጽሑፍ ዝመዝገቦ ኣብ ቤተ መዛግብት ስለ ዝጸንሐ ጸሓፍቲ ታሪኽ ናብ ዓለም ዘርጊሖሞ ይርከብ። ሓደ ጫፉ ስለ ዝተሰብረ ስም ናይቲ ሓወልቲ ዘቖመ ንጉስ ዘይተፈልጠ፡ ብቛንቋ ግሪኽ ዝተጻሕፈ ብኽፊል ትርጉሙ እንሆ። "... ኣብ ጥቓ ግዝኣት ንግስነተይ ንዝነበሩ ኣሕዛብ ብጀግንነት ሰላም ክገብሩ ምስ ገደድክዎም ነዞም ዝስዕቡ ሕዝብታት ተዋጊአ ኣምበርኪኽኩ፡ ንሕዝበ ገዝአ (ጋዝአ፡ እግዚእ፡ ግእዝ) ተዋጋእኩ፡ ቀጺለ ንዓጋመን ንሰየነን ስለ ዝሰዓርክዎም ፍርቂ ዝውንንዎ ዘበለ ወሰድኩ፡ ..." ይብል'ሞ ኣብቲ ዝርዝራዊ መግለጺኡ ዝሰዓሮም ሕዝብታትን ዝቐመጥዎ ከባቢታትን እናጠቐሰ ይሰሚ፡ ካብኣቶም "... ኣውዓ፡ ዘንጋበነ፡ ዓንጋቦ፡ ቲያማዓ፡ ... ሕዝቢ ሰሚነ፡ ክንዮ፡ ኒል፡ ሕዝበ በጋ፡ ክሳብ ደቡብ ግብጺ ... ስግር ባሕረ ኤርትራ፡ ከባቢ ሳባውያን ካብ ምዕራብ ክሳብ ቦታታት ኢትዮጵያ ሳሱን ካብ ምብራቕ ክሳብ ዓዲ ዕጣን ዝርከቡ ኣሕዛብ ብሓገዙ ኣብ ትሕተይ ከምበርከኽ ዝኽኣልኩ ንዝፈጠረኒ ዓቢይ ኣረስ ኣምላኸይ ምስጋና እህብ ... ምእንቲ ባሕረይናታት ናብ ዜዉስ ናብ ኣረስ ናብ ፖስድዮን ከወፊ ወረድኩ ኣብ መበል 27 ዓመተ ንግስነተይ ናብ ኣረስ ኣምላኽ ኣወፊይኩዎ ..." ይብል።[9]

ኣብዚ ጽሑፍ ኣዱሊስ ንመጀመርታ ተጠቒሱ ዘሎ፡ "ገዝአ" (እግዚእ) "ግእዝ" ኢዩ። እቲ ገያሻይ (ቆዝሞስ) ኣብ መግለጺኡ "ገዝአ" ተባሂሉ ዘሎ ካብ ኣዱሊስ ክሳብ ኣኽሱም ዝርከቡ ሕዝቢ ኢዮም ገና'ውን ኣግኣዝያን እናተባህሉ ይጽውዑ ኣለዉ ብምባል ይገልጽ።

እቲ ዘመተ ፈለማ ክሳብ ከባቢ ኣኽሱም ካብኡ ናብ ሽንኽ ሰሜን ድሕሪኡ ናብ ደቡብን ብምብራቕ ስግር ባሕሪ ክሳብ ሰሜናዊ ምድረ ዓረብን ከም ዝበጽሐ የመልክት። ናይዚ ንጉስ ርእሰ ኸተማ ኣበይ ምኳኑስ ይትረፍ ስሙ'ኳ ኣይተረኽበን። ከም ዝመስል ግን ካብ ኣዱሊስ ብዙሕ ርሑቕ ዘይኮነ ኣብ ሓደ ወሰን ምድረ ኤርትራ ኮይኑ፡ ዘይምእኩላት በበይነን መንግስታት ከም ዝነበራ እሞ ሓደ ካብኣተን በርቲዑ ከም ዘምበርከኸን ኢዩ ዝግመት። "ኣገዘ" (እግዚእ) ብወገኑ ኣብ ሓወልቲ መጠራ፡ ኣብዚ ንዝተጠቕሱ ሕዝቢ ኣውዓ ከም ዘምበርከኾም ይሕብር። ዚንጋቢነ፡ ኣንጋቤ ዝብሃሉ ነገዳት ኣብ ከባቢ ኣዱሊስ ዝነበሩ ኢዮም ይብል ቆዝሞስ። እዚ ሓወልቲ ኣዱሊስ ካብ 227-222 ዓመት ቅ.ል.ክ ኣቢሉ ከም ዝቘመ ክግመት ከሎ፡ ብኻልእ ወገን ካብ'ተን ዝተጠቕሳ ከተማታት ብምግምጋም እቲ ሓወልቲ ዝቘመሉ ዘመን ኣብ መንጎ መወዳእታ ምእተ ዓመት ቅ.ል.ክ. መጀመርታ ምእተ ዓመተ ምሕረት ክኸውን ከም ዝኽእል ይእመት። ከመይሲ የሓ ከባቢ ዓድዋ'ምበር ከተማ ኣኽሱም ንባዕላ ቅድሚ ሓደ ሚእቲ ዓ.ም. ኣይተመስረተትን ስለ ዝነበረት ይብሉ ተመራመርቲ ታሪኽ።[10]

ድሕሪ ምምቕቓል መንግስተ እስራኤልን ይሁዳን (931 ቅ.ል.ክ) ሽዑ ንሽዑ ካብ ነገደ ዳን ዝመራሕቶም ካብ ኣንጋደ ኣሴር፡ ንፍታሌም፡ ጋድ፡ ተዋጺኦም ፈለማ ኣብ ግብጺ ብሰፊሑ ተዘርጊሖም ተቐመጡ። ድሕሪኡ ንደቡብ ገጾም ናብ ኢለፋንታይን (Elephantine) ካብኡ ናብ ምድረ ኩሽ ግዲዞም ምስቶም ሓሙሽተ መንግስታት ብጋይ (ቤጃ) ተጐራቢቶም ይነብሩ ነበሩ።

[9] ኣፈ. ቅ. ገጽ 8-9 * H. C. ch. E. p 14 - 20.

[10] AMEH. P. 62 - 66 * A.N.E. p. 119 - 120.

ኣራማይስጢ ሰነድ (6-5 ዘመን ቅ.ል.ክ) ማሕበረ ሰብ ኣይሁድ፡ ኣብ ኢለፋንታይን ከም ዝነበሩ ይገልጽ። ክፋል ካብኣቶም ናብ ደቡብ ገጾም ብምቕጻል ምናልባት ክሳብ ምድረ ሓበሻ ዝበጽሑ ይመስሉ። ነቢይ ሰፎንያስ (630 ቅ.ል.ክ) ስግር ሩባ ኩሽ (ኑብያ ወኢትዮጵያ) ዝበሎም'ውን ነዚኣቶም ምዃኑ ምሁራን ይትንትኑ። (ሰፎ 3፡10። ምስ መዝ 68፡31። ኢሳ 18፡7። ኣነጻጽር)።[11]

ብርግጽ ድማ ኣብ ኢለፋንታይን ብፍላይ ኣብ ሲኒም (ኣስ ዋን፡ ካርቱም) ሓደ መሳፍሮ ኣይሁድ ወይ ጭፍራ ኣይሁድ ነይሩ ኢዩ።[12] (ኢሳ 49፡12) ሕዝቢ መሮዌ ከምቲ ናይ ኣይሁድ ስርዓተ እምነት ምቕባሎም'ኳ እንተ ዘይተነጸረ፡ ኣብ ኢለፋንታይን ድልዱል ማሕበረ ሰብ ኣይሁድ ስለ ዝነበረ ሉቃስ ወንጌላዊ ኣብ ግብረ ሓዋርያት 8፡27 ዝገለጾ፡ ሓደ ስሉብ በዓል ስልጣን ህንደኬ ንግስተ ኢትዮጵያ (መሮዌ፡ ኩሽ) ከም ስርዓተ ኦሪት ናብ ኢየሩሳሌም ክሰግድ ዝኸደ፡ (ዘጸ 34፡18-23። ዘሌ 23፡5-44። ዘዳ 16፡1-17።) በቶም ኣብ ኢለፋንታይን (ሱዳን) ዝነበሩ ኣይሁድ ናብ እምነት ኦሪት ዝኣተወ ወደ'ባት መሮዌ ከም ዝኾነ ይእመን።[13]

ከምኡ'ውን ኣብ ግብጽን የመንን ትምህርቲ ብሉይ ኪዳንን እምነት እግዚኣብሔርን ተለሚዱ ስለ ዝነበረ ብንግድን ካልእ ስራሕን ብዝመላለሱ ሰባት እምነተ ኦሪት፡ ናብ ምድረ ሓበሻ ክኣቱ ከም ዝኸኣለ ወጻእተይናታት ጸሓፍቲ ታሪኽ ይገልጹ።[14/15]

ኣብ መንጎ ሃገረ እስራኤልን ኣዱሊስን ብዝነበረ ንግዳዊ

11 I. E. P. 19 * AMEH. p. 212
12 N. J. B. p. 1267.
13 AMEH. p. 97
14/15 ኢ.. ኦ. ተ. ቤ. ክ. ታ. ገጽ 17 - 18። * H. C. ch. E. p. 20 - 21።

ርክብ'ውን ብነጋዶ ኣቢሉ ከምቲ ኣይሁድ ዝኣምንዎ ኣምልኮተ እግዚኣብሔርን ስርዓታተ ብሉይ ኪዳንን ኣብ ኣዱሊስ ተኣታትዩ ነበረ።

ሕዝበ ኤርትራ ቅድመ ክርስትና ኣብ ከምዚ ዝተገልጸ ኩነታት ከሎ ኢዩ እምበኣር ዜና ክርስትና ደበኽ ዝበለ።

ቤተ ክርስቲያን ካብ 1ይ ክሳዕ 7ይ ዘመን

ቀዳሞት ጸሓፍቲ ታሪኽ ክርስትና፡ ብመሰረት ዝሀብዎ ስም፡ "ኢትዮጵያ" ሱር መሰረቱ ምድረ ኑብያ (ናይ ሎሚ ሱዳንን ከባቢኣን) እንተ ሰፍሐ ደቡብ ግብጽን ሊብያን ወሲኹ፡ ንምብራቕ ኣፍሪቃ ዝኣንፈተ ክልል ስለ ዝኾነ፡ ኣብ ኢትዮጵያ ቀዳሞት ሰበኽቲ ክርስትና ተባሂሎም ዝተጠቕሱ በበይኖም ሓዋርያት ብዝተፈላለዩ ጸሓፍቲ ታሪኽ ተመዝጊቦም ይርከቡ። ናይ ቀደም ህንድን ዓረብን ዝብል ስም'ውን በዚ ሎሚ ዘሎ ዶብ ስለ ዘይውሰን፡ ምስዚ ዞባና ተሓዊሱ ይጥቀስ።

ኣብ ማእከሉ፡ ኤርትራ እትርከበሉ ኣብዚ ሰፊሕ ክልል'ዚ ወንጌል ሰቢኾም ዝበሃሉ ሓዋርያት ማቴዎስ፡ ቶማስ፡ እንድርያስ፡ በርተሎሜዎስ፡ ማትያስ፡ ያዕቆብ ወዲ እልፍዮስ፡ በብጊዜኡን በብቦታኡን ኣስተምሂሮም ከም ዝተመልሱ ይንገር።[1]

ካብ ጸሓፍቲ ዛንታ ቤተ ክርስቲያን፡ ሩፊኖስ (345 ዓ.ም.)፡ ሶቅራጥስ (370) ከም ዝገልጽዎ ኣብ ከባቢ 40-42 ዓ.ም. ማቴዎስ ወንጌላዊ ኣብ ምድረ ኤርትራን ትግራይን ከም ዝመሃረ፡ ካልኦት ጸሓፍቲ ድማ ደድሕሪ ማቴዎስ ወንጌላዊ ሽዑ ንሽዑ በርተሎሜዎስ ሓዋርያ ኣብዚ መሬት ኤርትራ ክሳብ ትግራይ እናተዘዋወረ ወንጌል ከም ዝሰበኸ፡ ፊኦዶሪቶስ ጸሓፊ ታሪኽ (ናይ ሓሙሻይ ዘመን) ብወገኑ ቶማስ ሓዋርያ፡ ኣብ ኤርትራ ወንጌል ምሂሩ ናብ

1 I. E. p. 38

ህንዲ ከም ዝሰገረ ዝጸሓፎ፡ ከምኡ'ውን ዮሓንስ ኣፈወርቅ፡ ኢትዮጵያውያን ብበዓለ ሓምሳ ኣብ ኢየሩሳሌም ተረኺቦም ስለ ዝነበሩ (34 ዓ.ም) እምነት ክርስቶስ ሒዞም ከም ዝተመልሱ'ሞ ስዒቡ ቶማስ ሓዋርያ ከም ዝመሃሮም ብፍላይ ኣብ ኣዱሊስ ከም ዝሰበኸ ዝሕብር ትእምርቲ ከም ዝነበረ፡ ብዘይካ'ዚ ጀሮም (ኢዮሮኒሞስ) 317-419 ዓ.ም) ዝተባህለ ማእምረ ታሪኽ ናይ ኢትዮጵያ ሓዋርያ እንድርያስ'ዩ፡ ዝበሎ ኲሉ፡ መእዝኑ ተሓቢሩ፡ ኣብ ኤርትራን ከባቢኣን ቃለ ሓዋርያት ምብጻሑ ኣብ መዛግብተ ታሪኽ ቤተ ክርስቲያን ዓለም ተመዝጊቡ ይርከብ።[2]

ሉቃስ ወንጌላዊ ኣብ ግብ. ሓዋ. 8:27-40 ዝገለጾ፡ ሓደ ስሉብ በዓል ስልጣን ህንደኬ ንግስቲ ኢትዮጵያ (መሮዌ) በቶም ኣብ ኢለፋንታይን (ማዕረ እዛ ናይ ሎሚ ኣስዋን - ሱዳን ዝነበረት ደሴት) ዝምቕማጦም ኣይሁድ፡ እምነትን ስርዓተ ኦሪትን ዝተቐበለ ኩሻዊ ወደባት መሮዌ ካብ ኢየሩሳሌም ብኽርስቶስ ኣሚኑን ተጠሚቑን (ብ34/35 ዓ.ም) ምስ ተመልሰ ኣብ ከባቢኡ ከም ዝሰበኸን ኣብቲ ዞባ ዝተበታተኑ ማሕበረ ክርስቲያን ከም ዝነበሩ እሞ ነዚ ናይዚ ስሉብን (ህጽዋ ለህንደኬ) ካልኦትን ከም ግሪኻውያን ክርስቲያን ነጋዶን ተሓባበርቶምን ዝመስሉ እውን ከም ዝቖጸልዎን ናብ ሃገርና ከም ዘብጽሕዎን ይእመን።[3]

ኣብ ዙርያ ቀይሕ ባሕሪ ይካየድ ዝነበረ ዓውደ ንግዲ፡ ኣውራ ድማ ኣዱሊስ ዝለዓለት ኣገዳሲት ወደባዊት ከተማ ስለ ዝነበረት ከምቲ ኣብ ካልኦት ሃገራት ዝነበረ ካብ መንጎቶም ኣብዛ ኸተማ ዝቕመጡ ዝነበሩ ሓያሎይ ነጋዶ ክርስቲያን ብምንባሮም እቲ ኩነታት ንምዝርጋሕን ምስፍሕፋሕን ክርስትና ኣፍ ደገ ከም ዘርሓወ ይትረኽ።[4]

ብፍላይ ማርቆስ ወንጌላዊ ካብ እስክንድርያ ጀሚሩ ምድረ ኑብያ ሓሊፉ ኣብ ኤርትራን (ኣውራ ብሸነኽ ሰሜን) ክንዮኣን ቃል ወንጌል ከም ዝነገረ፡ ብኣፍን ብመጽሓፍን (ብትውፊትን ብጽሑፍን) ዝተመሓላለፈ ታሪኽ ኣሎ።

> "ወማርቆስ ወንጌላዊ በዓለ እስክንድርያ ወግብፅ ወኖባ ወምድረ ኢትዮጵያ እስከ ፅንፈ ህንደኬ ... እስከ ባሕረ ኤርትራ፡"

ዝብል ጥቕሲ ሓደ ካብ መግለጺታት ኢዩ።[5]

ብመሰረት'ዚ፡ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተ ክርስቲያን ኑብያ ኣብ ትሕቲ መንበረ ፓትርያርክ እስክንድርያ ምንባራ ኣብ ኣግኣዚት ቤተ ክርስቲያን ምድረ ሓበሻ እውን ኣቡነ ሰላማ ዝተወልዱሉን ብዓሌት፡ ብቛንቋን ብሹሉ መዳይን ዝቐርቦም ኣንጾኪያ (ሶርያ)፡ ኢየሩሳሌም ገዲፎም ናብ እስክንድርያ ከይዶም ጵጵስና ምቕባሎምን ርክብ ኣብያተ ክርስቲያን ሓበሻን እስክንድርያን ምምስራቶምን መሰረታዊ ነገር ወይ ምኽንያት ስለ ዝጸንሖም ከይኮነ ኣይተርፍን ይብሉ ምሁራን።

ቡቲ ምስ በበይነን ሃገራት ዝነበረ ንግዳዊ ርክብ ኣብ ኣዱሊስን ቆሓይቶን ከምኡ ኢሉ ንግዳዊ መስመር ሒዙ ክሳብ ኣኹሱም ኣብ ዝነበራ ኸተማታት ዝመላለሱን ዝቕመጡን ወጻእተይናታት ገያሾ ክርስቲያን ነጋድ፡ ምስ ከምኦም ናብ ወጻኢ ዝገሹን ነበርቲ ተቐበልቶም ደቂ ሃገርን ብሓባር ክርስትና ከም ዘተኣታተዉ'ውን እሙን ኢዩ።[6]

---

2 ኢ. ኦ. ተ. ቤ. ክ. ታ. ኢ. ታ. ገጽ 1 * ኢ. ኦ. ተ. ቤ. ክ. ታ. ገጽ 22። መ. ል. ገጽ 22 - 23።*

* E. Sh. I. H. p. 46 * A.M.E.H. p. 98.

3 A.M.E.H. p. 97.

4 S.B.M. ch. H. P.143 - 144.

5 ሲኖዶስ ብራና መጽሓፍ ትእዛዝ ፳፯።

6 Ch. S. E. p. 22.

እቲ ምሉእን ዕላውን ስርዓተ ሃይማኖት ክርስትና፡ ኣብ ኣግኣዚት ቤተ ክርስቲያን ዝቖመ ኣብ መፋርቕ ራብዓይ ዘመን፡ ብኣቡነ ሰላማ ከሳቴ ብርሃንን ተሓባበርቶምን'ኳ እንተ ኾነ ብተ ውፊትን ብሓደ ሓደ ታሪኻዊ መረዳእታን ከም ዝግለጽ ቅድሚ ኦም ካብ ዘመነ ሓዋርያት (ቀዳማይ ዘመን) ኣትሒዙ ብውሱናት ተቐበልቲ ስርዓተ ኦሪት ዝነበሩ ብወጻእተይናታትን ደቂ ሃገርን ነጋዶ በብመዳዩ ዝተኣታተወ፡ ንኣቡነ ሰላማ ባይታ ኽርስትና ተመድሚዱ ከም ዝጸንሖም ኣየጠራጥርን።[7]

ብዝኾነ ክርስትና ኣብ ሃገርና ቅድሚ ጊዜ ፍሬምናጦስ (ሰላማ) ተለሚዱ ኸም ዝጸንሐን ካብ ክፍላተ ሃገር ግዝኣተ መን ግስተ ሮሜ ብንግድን መገሻን እናመጹ ኣብ ከም ኣዱሊስን ኣኹ ሱምን ናይቲ እዋንቲ ዓበይቲ ኸተማታት ዝቐመጡ ክርስቲያን ነጋዶ ክሳብ ዘለዉ፡ ደቂ ሃገር ድማ ብመደብ፡ ስርዓተ ክርስትና ዝፍጽሙሉ ፍሉጥን ፍሉይን ቤተ ጸሎት ከም ዝነበሮም ከም በዓል ሩፊኖስ ዝበሉ ምሁራን ታሪኽ ይትንትኑ።[8]

ኣብ ኣዱሊስ፡ መጠራ ብኹዕታ ካብ ዝተረኽቡ ናይ ወርቂ ኣቕራሽ ባጤራታት ስም ሓደ ክርስቲያናዊ ንጉስ ሮምያ (ኣንጦንዮስ - 138-161 ዓ.ም.ፈ) ዝተጻሕፎን ካልእ ካብ ሶርያ ዝመጸን ምስ ተመሳሳሊ ነገረ ክርስትና ዝገልጹ ናውቲ ተደማ ሚሩ ናይተን ቀዳሞት፡ ካልኣይ ሳልሳይ ዘመነ ክርስትና ዝነበረ ምንቅስቓስ ሕዝበ ክርስቲያንን ዘመሓላልፎ መልእኽተ ክርስት ናን ከም ዝህልዎ የረድእ።[9]

ቅድሚ መፋርቕ ራብዓይ ዘመን ዝነበረ እምነትን ስርዓትን ክርስትና ከምቲ ኣብ ፊለማ ዘመነ ሓዋርያት ብኽርስቶስ ኣሚ

[7] C. E. Vol. 3 p. 995. * A.N.E. p. 199 - 120.

[8] Ch. E.P.H.S.L. p. 3.

[9] ኣጰ. መ. ገጽ 6። * ማ. ወ. ማነዕ. ገጽ 22።

ኖም ዝጥመቑ ዝነበሩ ሕዝቢ ብተመሳሳሊ ትምህርተ ወንጌል ተቐቢሎም ብእምነተ ክርስቶስ ስርዓተ ጥምቀት ይፍጽሙ ምንባ ሮም ይእመን። (ግብ. ሓዋ. 2፥41። 8፥12። 8፥32። 9፥18። 16፥15። 16፥13። 18፥8። 19፥5)።

ኣቡነ ሰላማ ኣብ ምዕባለ ኽርስትና

ጸሓፊ ታሪኽ ቤተ ክርስቲያን ሩፊኖስ ካብ ኣደስዮስ መማጽ እቲ ኣቡነ ሰላማ ሓቲቱ ከም ዝጸሓፎ ብምግላጽ፡ "ኣባ ሰላማ ጳጳስ ህንዲ ኾይኑ ተሾመ'ሞ ኣብ ህንዲ ብዙሓት ኣብያተ ክርስቲያን ተኸለ፡" ይብል። ካብዚ ሓሊፉ ስም ኣኹሱም ይኹን ስም ነገስታት ኣይጠቅስን። ብዛዕባ ኹሉ ዝርዝር መግለጺ ዝህብ ኣብ ዳሕራይ ዘመን ዝተጻሕፈ ስንክሳር ኢዩ።[10]

እዚ መጽሓፈ ስንክሳር ናይ 26 ሓምለ ብግእዝ ከምዚ ይብል።

"ኣመ ፳ወ፮ ለሐምሌ... በዛቲ ዕለት ካዕበ አዕረፈ አባ ሰላማ ከሣቴ ብርሃን ጳጳስ ዘኢትዮጵያ ወከመዝ ውእቱ ዜናሁ፡ መጽአ አሐዱ ብእሲ እምብሔረ ጽርዕ ዘስሙ ማርጽዮን ሊቀ ጠቢብት እንዘ ይፈቅድ ይርአይ ለብሔረ ኢትዮጵያ ወምስሌሁ ክልኤቱ ደቂቅ እምአዝማዲሁ፡ ስሙ ለአሐዱ ፍሬ ምናጦስ ወለካልኡ አድስዮስ ወቦ እለ ይሰምይዎ ሲድራኮስ ወበጽሐ በሐመር ሐይቀ ብሔረ አግአዚ ወርእየ ኵሎ ሠናያተ ዘፈተወት ልቡ ወእንዘ ይፈቅድ ይትመየጥ ብሔሮ ተንሥኡ ላዕሌሁ ፀር ወቀተልዎ ምስለ ኵሎሙ እለ ምስሌሁ ወተርፉ እሉ ክልኤቱ ደቂቅ ንኡሳን ወፄወውዎሙ ሰብአ ሀገር ወመሃርዎሙ ግብረ ተቃትሎ፡ ወወሰድዎሙ አምኃ ለንጉሠ አክሱም ዘስሙ አልዓሜዳ ወሤሞ ለአድስዮስ መጋቤ ቤቱ ቀጢን፡ ወለፍሬምናጦስ ዓቃቤ ሕግ ወጸሐፌ አክሱም፡ ወእምድኅረ ኅዳጥ መዋዕል አዕረፈ ንጉሥ ወኃደገ ዕጓለ ንኡሰ ምስለ እሙ ወነግሠ እለ አዝጓጓ፡ ወነበሩ አድስዮስ

[10] A.M.E.H. p. 99.

ወፍሬምናጦስ እንዘ የሐዕንዎ ለሕፃን ወይሜህርዎ ሃይማኖተ ክርስቶስ በበንስቲት ንስቲተ ወሓነሁ ሎቱ፡ ምጽላየ ወአስተጋብኡ ኃቤሁ ደቂቀ እንዘ ይሜህርዎሙ መዝሙረ ወማኅሌተ፡ ወሶበ አብጽሐ ዝኩ ሕፃን ዓቅመ ውርዛዌ ሰአልዎ ከመ ይፈንዎሙ ሀገሮሙ። ወአደስዮስ ሖረ ብሔረ ጢሮስ ከመ ይርአይ ወላዲያኒሁ። ወፍሬምናጦስኒ ሖረ እስክንድርያ ኀበ ሊቀ ጳጳሳት አትናቴዎስ ወረከቦ በሐዲስ ሢመቱ፡ ወዜነዎ ኵሎ ዘበጽሐ ላዕሌሁ በእንተ ሃይማኖቶሙ ለብሔረ አግአዚ ወዘከመ አምኑ በክርስቶስ እንዘ አልቦሙ ጳጳሳት ወቀሳውስት ወእምዝ ሤሞ አባ አትናቴዎስ ለፍሬምናጦስ ከመ ይኩን ጳጳሰ ለብሔረ ኢትዮጵያ ወፈነዎ ምስለ ዓቢይ ክብር፡ ወበጺሖ ብሔረ አግአዚ አመ መንግስቶሙ ለአብርሀ ወአጽብሐ ሰበከ በሰላመ ክርስቶስ ውስተ ኵሉ አድያሚሃ ወበእንተዝ ተሰምየ አባ ሰላማ፡ ወእምድኅረ አእመኖሙ ለሰብአ ኢትዮጵያ አዕረፈ በሰላም።”

“በዛ ዕለት'ዚኣ ድማ (26 ሓምለ ብግእዝ) ኣባ ሰላማ ከሳቴ ብርሃን ጳጳስ ኢትዮጵያ ዓረፈ፡ ዛንታኡ ኸኣ ኸምዚ ኢዩ። ሓደ ማርጽዮን (መረጽዮን) ዝስሙ ሓለቓ ፈላስፋታት ንኢትዮጵያ ክርእያ ኢሉ ካብ ሃገረ ጽርኢ (ግሪኽ) መጸ። ካብ ቤተ ሰቡ ክልተ ቈልዑ፡ ስም እቲ ሓደ ፍሬ ምናጦስ ስም እቲ ኻልኣይ ኣድስዮስ (ኣደስዮስ) ገሊኦም ሲድራኮስ ዝብልዎ'ውን ኣለዉ ምስኡ ነበሩ። ብመርከብ ኣብ ቀላይ ኣግኣዚ ምስ በጽሐ ንልቡ ባህ ዝብላ ኵሉ ጽቡቕ ነገራት ተዓዘበ። ናብ ሃገሩ ክምለስ ክሓስብ ከሎ ግን ተጻባእቲ ኣብ ልዕሊኡ ሓደጋ ኣውሪዶም ምስ ኵሎም'ቶም ምስኡ ዝነበሩ ቐተልዎም። እቶም ናእሽቱ ኽልተ ቈልዑ ጥራሕ ምስ ተረፉ ደቂ'ቲ ሃገር ጨወይዎም'ሞ ኣገባብ ውግእ ምሂሮም፡ ንኣልኣሜዳ ዝብሃል ንጉስ ኣኸሱም ገጸ በረኸት ኢሎም ኣወፈይዎም። ሽዑ እቲ ንጉስ ንኣደስዮስ ሓላፊ ቤተ መንግስቲ፡ ንፍሬምናጦስ ከኣ ኣኽባር ሕግን ሓላፊ ጽሕፈትን ሸሞም። ድሕሪ ሒደት መዓልታት ግን፡ እቲ ንጉስ ሓደ ንእሽቶ ቈልዓ ምስ ኣዲኡ ሓዲጉ ሞተ'ሞ ብኡ ንብኡ በዓል ኣዝዩን ዝብሃሉ ነገሱ። ኣደስዮስን ፍሬምናጦስን ከኣ ነቲ ቈልዓ እናተኸና ኸኑ በብቑሩብ እምነት ክርስቶስ ይምህርዎ ነበሩ። ንእሽቶ መጸለዪ ሰሪሖም ድማ ካልኦት ቈልዑ ምስኡ ብምእካብ መዝሙራትን ዜማን መሃርዎም። እቲ ሕጻን ምስ ጐበዘ ድማ ናብ ዓዶም ክምለሱ ሓተትዎ'ሞ፡ ኣደስዮስ ወለዱ ኺርኢ ናብ ጢሮስ ዓዱ ተመልሰ። ፍሬምናጦስ ግን ናብ እስክንድርያ ኸይዱ ንኣባ ኣትናቴዎስ ኣብ ፈለማ ሽመቱ (326-373) ረኸቦ። ብዛዕባ እምነት ሕዝቢ ሃገረ ኣግኣዚ ብዘይ ጳጳሳትን ኣቕሽሽትን ብኽርስቶስ ኣሚኖም ከም ዝርከቡን ኵሉ ዘጋጠሞን ገለጸሉ። ካብኡ ኣባ ኣትናቴዎስ ንፍሬምናጦስ፡ ጳጳስ ኢትዮጵያ ክኸውን ሸይሙ ብዓቢይ ኽብሪ ኣፋነዎ። ኣብ ዘመነ መንግስቲ ኣብርሃን ኣጽብሓን፡ ኣብ ምድረ ኣግኣዚ ምስ በጽሐ ኣብ ኵሉ ዞባታት ብዛዕባ ኽርስቶስ ብሰላም ስለ ዝሰበኸ ኸኣ ኣባ ሰላማ ተባህለ። ንሕዝቢ ኢትዮጵያ ምስ ኣእመኖም ድማ ብሰላም ዓረፈ።[11]

ኣደስዮስ ናብ ሃገሩ ተመሊሱ ካህን ኮይኑ ክነብር ከሎ፡ ምስ ሩፊኖስ ኣብ ጢሮስ ተራኺቡ'ሞ ኵሉ ዘጋጠሞን ዝነበሮን ኵነታት ምድረ ኣግኣዝያን ዘዘንተወሉ መበገሲ ገይሩ፡ ሩፊኖስ ታሪኽ ኣግኣዚት ቤተ ክርስቲያን ከም ዝጸሓፈ ይገልጽ።

ኣቡነ ሰላማ ብዛዕባ ሽመት ጵጵስና ክዘራረቡ ናብ ግብጺ ምስ ከዱ፡ ነዚ ነገር ንምጽናዕን ካልእ መደናገሪ ኩነታት'ውን ስለ ዘጋጠመን ንሓሙሽተ ዓመት ዝኣክል ኣብ ግብጺ ተቐሚጦም ስርዓተ ቤተ ክርስቲያን ኣጽንዑ፡ ድሕሪኡ ይግብኦም'ዩ ተባሂሎም ጵጵስና ተሾሙ (330-380)። ካብ ግብጺ ሰዓብትን ተሓጋገዝትን ሒዞም ብምብጋስ ካብ ኑብያ (ሱዳን) ጀሚሮም እናሰበኹ መጺኦም ኣብ ሰሜናዊ መኣዝን ኤርትራ ምስ በጽሑ፡ ኣብቲ ሰረተ ክርስትና ዝነበሮ ሕዝቢ ድልዱል ህንጻ ሃይማኖት እናሃነጹ ሓድሽ መሰረተ እምነት ዘድልዮ ከባብን ሕዝብን ተኸሊ

[11] ስክንሳር ብራና መጽሓፍ 26 ሓምለ ግእዝ።

ኽርስትና እናተኸለ እኹል ጊዜ መዲቦምን ሰፊሕ ዕማም ሒዞ ምን መዓርጋትን ምስጢራትን ቤተ ክርስቲያን እናመዓራረዩ፡ ብቑዕ ፍረ ሃይማኖት ኣፍረዩ። ኣብዚ ዘባ ዓንሰባ ዝርከብ፡ ገዳም ደብረ ሲና ስርዓተ ቍርባን ከም ዝፈጸሙ ኸኣ ብትውፊት ይንገር። ኣቡነ ሰላማ ፈለማ ነቶም ብንግድን ብስደትን ዝመጹ እስራኤላውያን፡ ወንጌል ምሂሮም ስለ ዘቖሽሽዎም ካብ መጠም ጠምያ ጀሚሩ ልማደ ኦሪት ኣብ ስርዓተ ቤተ ክርስቲያን ኣተወ። (ዘዳ 28:37)

ሸመት ጵጵስና ኣቡነ ሰላማ በበይኖም ጸሓፍቲ ታሪኽ ካብ 328-350 ኣብ ዝነበረ ጊዜ ምኻኑ ብዝተፈላለዩ ጥቕስታት ይገልጹ። መጽሓፈ ስንክሳር፡ "ኣባ ሰላማ፡ ንኣባ ኣትናቴዎስ ኣብ ፈለማ ሸመተ፡ ረኸቦ፡" ብዝበሎ መሰረት እንተ ተሓሰበ፡ ኣብ 330 ኣቢሉ ክኸውን ስለ ዝኽእል፡ ኣብ ኵሉ ኸባቢታት ተዘዋዊሮም ብምስትምሃር ኣብ ዝዓበየ ኸፋል ሕዝብን ምድርን ኣግኣዝያን፡ ክርስትና ዕላዊ ዓብላሊ ሃይማኖት ክሳብ ዝኸውንን ናብ ጫፍ ትግራይ ክሳብ ዝበጽሕን ዝወሰደሎም ጊዜ ተገምጊሙ ኢዩ ዝመስል፡ በዓል ሩፊኖስ (341 ካልኦት ከኣ 350-355) ዘብጽሕዎ።

ኣቡነ ሰላማ ምስቶም ንሓገዝ ስብከተ ወንጌል ኣሰንየሞም ዝመጹ ሰብ ጽቡቕ ድልየት ግብጻውያን ተማሊኦሞ ዝመጹን ደሓር ብኣምሳሉ ዝተቐርጸን ናይ ኣባ ሰላማ ዝብሃል ንዋየ ቅድሳትን ኣብ ሃገረ ኤርትራ በብኸባቢኡ ብስሞም ዝጽዋዕ ዓድታትን ታቦታትን ቀዳሞት ኣድባራት ቀወምቲ ኾይነን ምህላወን መርኣያ ናይቲ ዓቢይ ኣበርክቶኦምን መንፈሳዊ ቑም ነገሮምን ኢዩ።

"... ወኣባ ሰላማ ሰበከ በህየ (በድባርዋ) ሃይማኖተ ክርስቲያን፡ ወኣብርሀ ወኣጽብሐ ነገሥት ኣኃው ፍቁራን ሐነጹ በድባርዋ ቤተ ክርስቲያን፡ ወይእቲ ቤተ ክርስቲያን ቀዳሚት ቤተ ክርስቲያን ዘተሐንጸት በኢትዮጵያ። *

* C.Conti Rossini sul popolazione dell' Ethiopia 1914 p. 509-609.

ንሶም ምስ ደቂ ሃገር ብምትሕብባር መጻሕፍቲ ሓዲሽ ኪዳን፡ ጸሎተ ቕዳሴ እግዚእ፡ ጸሎተ ቕዳሴ ሓዋርያት፡ ጸሎተ ኪዳናትን ካልኦት መጻሕፍቲ ሃይማኖትን ካብ ቋንቋ ግሪኽ (ጽርእ) ናብ ቋንቋ ግእዝ ተርጕሙ።[12]

ሰላም ለከናፍሪከ እንተ ኣልቦቱ ኣርምሞ፡
በምህሮ ወንጌል ሰይፍ ለጕንደ ኃጢኣት ይገዝሞ፡
ኣባ ሰላማ ገንጻሌ መጻሕፍት ዘበተርጕሞ። [a]

ኣብ ጊዜ እዞም ቅዱስ ኣቡን፡ ነፍስ ወከፍ ዓዲ፡ መዓዲ፡ መሃሪ ኻህን ክህልዎ ምስ ተገብረ ድሒሩ ድማ ነፍስ ወከፍ ምእመን፡ ኣበ ነፍስ ክህልዎ፡ ነፍሲ ወከፍ ካህን ድማ፡ ብኣበ ነፍስነት ንዝተቐበሎም ምእመናን ደቂ ትምህርተ ሃይማኖት ክምህርን መንፈሳዊ ጉዳይ ከማኽርን፡ ወለዲ ዝፈልጥዎ እምነትን ጸሎትን ናብ ውሉዶም ከመሓላልፉ ናብ ዝብል መሰረታዊ መምርሒ ተሰጋገረ። ብኡ መሰረት ድማ ብዘይካ'ቲ ኣብ ቤተ ክርስቲያን ዝውሃብ ግቡእ መንፈሳዊ ትምህርቲ ዝኾነ ውሉደ ክርስቲያን፡ ካብ ስድራኡን ከባቢኡን ብባህላዊ ኣገባብ ስርዓትን እምነትን ክርስትና ይለማመድ፡ ምስኡ ሕጻን፡ ክርስትና ንኽመሃር ኣባልገ ሓላፍነት ወሲዱ ይወሓስ፡ ብኸምዚ ድማ ኢዩ ስሉጥ ዕቤት ክርስትና ዝተረኽበ።

ብኣቡነ ሰላማን ብጸቶምን ፊደላተ ግእዝ ኣናብብቲ (vowels) ወይ መድምጻን ነጥብታት ተገይሩሎም፡ ጽሑፍ ግእዝ ብቕርጽን ብድምጽን ተመሓይሹ፡ ቅዱሳት መጻሕፍቲ ናብ ቋንቋ ግእዝ ካብ ዝተተርጐሙሉ ጊዜ ጀሚሩ፡ ቋንቋ ግእዝ ከም ዕላዊ ልሳን ቤተ ክርስቲያን ይሕሰብ።

12 መ. ቅ. መ. ታ. ገጽ 82። * ኣ. ቤ. ታ. ገጽ 24 ገጽ 85።
ኣ.. ኦ. ተ. ቤ. ክ. ታ. ገጽ 23 - 35። * A.N.E. 119 - 120.
a መልክዓ ሰላማ

ፊደል ግእዝ ካብቲ መዋዕልን ፊደልን ሳባውያን ዝብሃሉ ዝነበረ ጊዜ ተፈልዩ ብቕርጹን መልክዕን ዝተመሓየሸ ናይ ቀደም መገዲ ቸይሩ ካብ ጸጋም ናብ የማን ክጽሓፍን ክንበብን ዝጀመረ ካብ ቀዳማይ ካልኣይ ዘመን ኣትሒዙ ከም ዝኾነ ከም ጽሑፍ ሓወልቲ መጠራ ዝበለ ቸዋሚ ምስክር ኣሎ። ይኹን'ምበር ክሳብ ዘመን በዓል ኣቡነ ሰላማ ከም ኣገባብ ፊደል ሳባውያን መድምጻን ኣናበብቲ ዘይብሉ ተነበብቲ ግእዝ ጥራሕ (consonant) ልክዕ ከምቲ ኣብ ፊደል ሳባውያን ዘይነበሩ "ጸ"፡ "ፐ" ዘይብሉ 24 ፊደላት ጥራሕ ዝሓዘ ኢዩ ነይሩ። ኣብ ጊዜ ምትርጓም መጻሕፍቲ ብበዓል ኣቡነ ሰላማ ግን ኣብቲ ነባር ፊደል ግእዝ ሽዱሽተ ተወሰኽቲ ነጥብታት ከም ዝለግቦ ተገይሩ፡ ካዕብ፡ ሣልስ፡ ራብዕ፡ ሓምስ፡ ሳድስ፡ ሳብዕ ዝብሉ መወልጣነ ድምጺ (ለወጥቲ ድምጺ) ወይ መድምጻን ኣናበብቲ (vowels) ተማህዙ።

"ወአምጽአ ለነ ሰላማ ጳጳስ ፊደለ እምሕርከትያኑስ ወሚጠሙ በአሐዱ ልሳን ወእሙንቱ፡ ሰብዓቱ፡ ፊደላት፡"

"ጳጳስ ሰላማ (ምልክት) ኣምሳለ ፊደል ኣምጺኡ ብሓደ ፊደል ናብ ሾብዓተ ፊደላት (መድምጻን) ቀየሮም።" ይብል ታሪኽ።[13]

ኣብዚ ትርጉም መጻሕፍቲ ካብ ቋንቋ ግሪኽ ናብ ቋንቋ ግእዝ፡ ኣሃዝ (ቍጽሪ) ኮይኑ ኣትዩ ዘሎ ብዘይካ ቍጽሪ "፺" (90) ኻልእ ካብ ፩ ክሳብ ፻ (1-100) ዘሎ ብምሉኡ ንኡሳን ፊደላት (small letters) ግሪኽ ኢዩ።

ፊደላት ግሪኽ ብምኽንያት ንግድን ነገረ እምነትን ተኣታትዩ ኣብ ሃገርና ዝውቱር ምንባሩ ኣብ በዓል ኣዱሊስ ደቀምሓረ ደምበዛን፡ መጠራ፡ ኣሃም፡ ወዘተ. ዝተረኽቡ ጽሑፋት የረድኡ። ብዝኾነ ተለሚዱ ስለ ዝጸንሐን ነቶን ሃገራት ክርስትና ኣብ

---

13 መ. ሰ. ወግ. ወመ. ቃ. ሓ. ገጽ 29። * H.C. Ch. E. P. 16.

ፈለማ ዘመነ ክርስትና ኣብ ጸሎተ ቅዳሴን ትምህርተ ሃይማኖ ትን ዝጥቀማሉ ዝነበራ ስለ ዝኾነን ምስ ግሪኽ፡ ሃገረ ትውልዲ ኣቡነ ሰላማን ተኣሳሲሩ ፊደላት ግሪኽ ኣሃዛት ግእዝ ክኾኑ ተመደበ።[14]

ኣቡነ ሰላማ ኣብ ታሪኽ ቤተ ክርስቲያን ዓቢይ ምዕራፍ ዝሓዘ ቅዱስ ተግባር ፈጺሞም ኣብ 380 ኣቢሎም ዓረፉ። ኣግ ኣዚት ቤተ ክርስቲያን ድማ በብቦታኡን በብጊዜኡን ብቕድስ ናኦም ትዝክሮምን ተኽብሮምን።

ኣባ ዮሓኒን ኣባ ሊባኖስን

ኣብ ትምህርተ ክርስትናን ምምስራት ገዳምን

ቅዱሳን ወይ ጻድቃን ዝብሃሉ መዐቀኒ ቅድስናኦምን ጽድቆ ምን ኣብ ሕዝበ ክርስቲያን ብኣበርክቶ ወንጌላዊ ስራሖም፡ ብምም ስራት ገዳማዊ መነባብሮ፡ ብገቢረ ተኣምራት፡ ብማየ ጸሎቶም፡ ብተጋድሎኦም፡ ብፈውሶ ዱያን፡ ብሰማዕትነቶም ወዘተ. ኢዩ ሚዛን ዝወሃቦም።

ኣባ ዮሓኒ ይኹኑ ኣባ ሊባኖስ፡ እቶም ቀዳሞት ካብ ወጻኢ መጺኦም ኣብ ምድረ ኤርትራ ወንጌል ዝሰበኹን ብልዑል ጻዕሪ ትምህርተ ሃይማኖት ክርስትና ዘወፈዩን ክሳብ ፍጻሜ መዋዕሎም ምእንቲ ጽድቅን ሃይማኖትን ተጋዲሎም ኣብ ኤርትራ ዝዓረፉን ቅዱሳን ኢዮም።

እዞም ኣባ ዮሓኒ ወኣባ ሊባኖስ ቅዱምን ድሑርን ኮይኖም ብቐሩብ ናይ ጊዜ ፍልልይ ብተመሳሳሊ ዘመንን ቦታን ብምም ጻእ ካብ ሰሜናዊ መኣዝን ክሳብ ደቡባዊ ጫፍ ኤርትራ ዝዝር ጋሕ ዘካየድዎ ስብከተ ወንጌል ኣብ ታሪኽ ኣግኣዚት ቤተ ክርስ ቲያን ቀዳማይ ተልእኾ ስብከተ ወንጌል ወጻእተይናታት

---

14 A.M.E.H. P. 90.

መነኮሳት ተባሂሉ ይጥቀስ። ብድሕሪኡ'ም ዝሰዓበ ምጽኣተ ተስዓቱ ቅዱሳንን ካልኦት ጻድቃንን ከኣ ብዳግማይ ስብከተ ወንጌል ይግለጽ።[15]

ኣብ ኣግኣዚት ቤተ ክርስቲያን ዝርከቡ መጻሕፍተ ብሩና ከም ዝገልጽዎ፡ እቶም ኣውራ መስረትቲ ገዳምን ማሕበረ መነኮሳትን ምስ ገዳም ኣባ ጳኵሚስ ዘግብጽ ብቐረባ ዝተተሓሓዘ ኾይኑ ይርከብ። ኣባ ዮሓንስ ከማ (ዮሓኒ) ኣባ ሊባኖስ (መጣዕ) እውን ኣብ በበይኑ ጊዜ ምስ ኣባ ጳኵሚስ (ዕረፍቱ 346) ተራኺቦም ናብዚ ዞባና መጺኦም ከስተምህሩ ከም ዝተነግሮም ይጥቀስ።

ብብዙሕ መረዳእታታት ከም ዝተረጋገጸ እዞም ክልተ ጻድቃን መነኮሳት፡ ነፍሰ ወከፎም ገዳማት ከም ዝመስረቱን ሃይማኖት ክርስትና ብሰፊሑ ከም ዘስተምሃሩን ብንጹር ይርኣ።

ሽሕ'ኳ ኣብ ገለ እዋናት ኣደዳ ወራርን ግዳይ ተጻባእትን ኮይነን ኣብ ዘመነ ጽልግልግ እንተ ነበራ፡ ገዳም ኣባ ዮሓንስ ከማ፡ ደብረ ሲናን፡ ገዳም ኣባ ሊባኖስ መጣዕ ደብረ ወርቕ ኣሃምን ናይ ቅዱሳት መካናት ዝበጽሑ ተሳለምቲ ማእከላት እምነትን መጋባእያ ኣመንትን ኢየን።[16]

ኣባ ዮሓኒ፡

ሴማዊ ቋንቋ ዝመበቈሉ ትኽክለይና ስያሜ፡ "ዮሓን" ኮይኑ ብተጽዕኖ ቋንቋ ግሪኽ (ጽርእ) "ስ" ተወሲኽዎ "ዮሓንስ" ይብሃል። ኣባ ዮሓኒ (ዮሓንስ ከማ እውን ይብሃሉ ኢዮም።) ካብ ሃገረ ትውልዶም ሶርያ ናብ ግብጺ ብምኻድ ካብ ኣባ ጳኵሚስ ምንኵስና ምስ ተቐበሉ። ኣብ ሓሙሻይ ዘመን (451-464 ዓ.ም.ግ. ኣቢሉ) ምስ ብዙሓት መነኮሳትን ንዋየ ቅድሳትን ናብ ምድሪ ኤርትራ መጺኦም ፈለማ ኣብ ደብረ ሲሓት ዝብሃል ዝነ

---

[15] A.M.E.H. P. 115.

[16] C.E. vol. 3 P 990. 992 * S.G.G.I. P 273

በረ፡ ደሓር ደብረ ሲና ዝተሰምየ ኣብ ዞባ ዓንሰባ ዝርከብ ገዳም ተቐሚጦም ማሕበረ መነኮሳት ሰፍራ መናንያን መስረቱ። ካብ'ተን ዘለዋ በዓትታት፡ ገሊኦን ብበዓል ኣባ ዮሓኒ ካብ ኣኻውሕ ተወቒረን ኣብያተ ጸሎት ዝነበራ፡ እታ ቀንዲ ድማ ነባር ቤተ ክርስቲያን ዝኾነት ኢየን፡ እዛ ክሳብ ሎሚ ዓባይ ገዳምን መኣንገዲት ብዙሓን ሕዝበ ክርስቲያንን ኮይና ዘላ ጥንታዊት ገዳም ደብረ ሲና፡ ካብ ኵለን ገዳማት ኤርትራ ዋላ ካብ ኢትዮጵያ ቐዳመይትን ናይ መጀመርታን ምዃና ታሪኽ ይነግር።

ኣባ ዮሓኒ ነቲ ገዳም ክምስርቱ ዝበቕዑ እግዚኣብሔር ክልተ ጊዜ ብራእይ ከም ዝገለጸሎምን ብኡ መሰረት ድማ ክሳዕ ሎሚ ዝኽበር ዘሎ፡ ዕለት 21 ግንቦትን 21 ሰነን ክብረ በዓል እቲ ገዳም ከም ዝተሰርዐን ይእመን። "ደብረ ሲና" ኢሎም ዝሰመዩዋ ግን ድሕሪ ኣባ ዮሓኒ ዝሰዓቡ ተስዓቱ ቅዱሳን ኢዮም።

እዞም ጻድቕ ኣባ ዮሓኒ፡ ካብ ሰሜን ናብ ደቡብ ኤርትራ እናተዘዋወሩ ስብከተ ወንጌል ከም ዘዘርግሑን ኣብያተ ክርስቲያን ከም ዝተኸሉን ዝገልጽ ጭቡጥ ኣሰር፡ ያታውን ባህላውን ነገር ይምስክር። መግለጺ ሓዋርያዊ ተግባሮም ከም እኒ እንዳባሓኒ ተባሂሉ ዝጽዋዕ ዓቢ ገዳም ወይ ደብሪ ምንባሩ ዘመልክት ዑናታት ግዛውቲ ዝርከቦ ኸባቢ ጎቦ ኣባ ሓኒ (ደብሪ ኣባ ዮሓኒ) እውን ዝብሃል ልዑል እምባ ዋላ እቲ ገዳም ምስ ዓነወ፡ ከምቲ ቐደም፡ ድምጹ ክሳብ ከባቢ ዓዲ ቐይሕን ደብረ ቢዘንን ዝስማዕ ዝነበረ ሕቡኣን ባሕተውቲ ከም ዝነበሩዎ ዝእምት ክሳዕ'ዚ ዝሓለፈ ቐረባ ዘመን'ውን ኣብ ከውታ ለይትን ጽምዋ ቐትርን ሓሓሊፉ ድምጺ መጥቀዕ (ደወል እምኒ) ይስማዕ ነይሩ ኢሎም ዓበይቲ ዘንትዉሉ መሮርን፡ ኣብ'ዚ ጊዜ'ዚ ደኣ እናተረፈ ይኸይድ ኣሎ'ምበር ካብ ቀደም ዝጸንሐ ካብ ክፍላ ጥቅምቲ ክሳዕ ቅንያት ኣባ ሓኒ (5 ሕዳር ብግእዝ) ብኣባጽሕ ኣወዳትን ኣዋልድን ዝዝውተር ባህላዊ ነገርን፡ "ቀንዴል ኣባ ሓኒ" ዘርእስቱ ደርፍታትን ውዳሴ

ታትን ወዘተ. ናይ ዞባ ደቡብ፡ ብፍላይ ናይ ዓድታት ኣከለ ጉዛይ ይትበሃልን፡ ኣብ ባይታን ሕዝብን ተዓቂቡ ንዘመናት ሰጊሩ ዝጸንሐ ዝኸረ ስም ኣባ ሓኒ ዘመኑስ ውዳሴን ጽዋዔን ምልክት ቅዱስ ኣገልግሎቶምን ኣብ ሕዝበ ክርስቲያን ማዕረ ኸንደይ ተደናቕን ቅቡልን ምንባሮምን ዘረድእ ኣብነት ኮይኑ ክጥቀስ ይክኣል።[17]

<u>ኣባ ሊባኖስ</u> (<u>ኣባ መጣዕ</u>)

ኣቡነ ሊባኖስ፡ ካብ ሃብታማት ክርስቲያን ስድራ ቤት ኣቦኦም ኣብርሃም (ንጉስ ቀስጥንጥንያ) ኣዲኦም ንግስቲ (Regina ናይ ዝብል ቃል ግእዛዊ ትርጉም ይመስል) ኣብ ምድረ ሮም (ቢዛንታይን) ተወልዱ። ምስ ዓበዩ ኣብ ዕለተ መርዓኦም መልኣኽ ተራእዮምን ከም ሓሳብ ልቦም መሪሕዎምን ናብ ደብረ ዘይቲ (ኣዋልዕ ዘለዎ ጎቦ ማለት'ዩ) ብምኻድ ካብ ኣባ ጳኵሚስ ምንኵስና ተቐበሉ።

> "ይቤሎ መልአክ ለሊባኖስ ነዓ ሃአ እምቤተ አቡከ ከመ ትረስ መንግሥተ ሰማያት ዘኢይበሊ ወኢይማስን፡ ካዕበ ጸውዖ ሥልሰ ተናገሮ ወይቤ መጣዕ ይሰምዓከ ገብርከ ... ወሖረ ብሁዕ ሊባኖስ እንዘ ይመርሖ መንፈስ ቅዱስ ወነሥአ አስኬማ ቅዱሰ በኀበ ቅዱስ ጳኵሚስ ..." ፩

ኣብ መንጎ 463-470 ዓ.ም.ግ ኣብ ዝነበረ ጊዜ ናብ ምድረ ኤርትራ ብምምጻእ ብሰሚናዊ መኣዝን ጀሚሮም ኣብ ኵሉ ኸርናዓት ኤርትራ እናተዘዋወሩ ትምህርተ ክርስትና ከም ዝዘርጋሕ ዝገበሩን ዕዙዝ ኣበርክቶ ዘወፈዩን ቅዱስ ሊባኖስ ኣብ ዞባ ዓንሰባ ብፍላይ ባቕላ ኣብ ዝተባህለ ኸባቢ ሾብዓተ ዓመት ተቐሚጦም ወንጌለ ማቴዎስ ካብ ቋንቋ ጽርእ (ግሪኽ) ናብ ቋንቋ ግእዝ ተርጕሞም ይምህሩ ስለ ዝነበሩ ብዘረባ ጥንታዊ ዓረብ፡ "ማቴዎስ" ንምባል "መታዕ" ዝብል ስያሜ ተዋህቦም'ሞ፡ "ሊባኖስ-መጣዕ" መጸውዒኦም ኮነ።[18]

ኣባ መጣዕ ካብ መታሕት፡ ናብ ከበሳታት ኤርትራ ተሳጊሮም ኣብ በበይኑ ኸባቢታት ዑደት ብምግባር ቃለ ወንጌል መሃሩ ትምህርተ ሃይማኖት ክርስትና ንኸሰፍሕ ብትግሃት ጸዓሩን ተጋደሉን። ኣብ ጕሕጊዓ ክሳዕ ሎሚ ብስሞም፡ "እንዳ'ባ መጣዕ" ዝጽዋዕ ዘሎ ማየ ጸሎትን ጥንታዊ ኣስከሬን ቅዱሳን ቌርበት ስጋኦም ቌንጥዩ (ጠጊኡ ነቒጹ) ኣዕጽምቶም ከይተፈላለየ ምሉእ ኣካሎምን መግነዞምን ዝርከቦ፡ ኣብ ዝባን ቡር ከባቢ ዓዲ ቐይሕን በዓቲ መጣዕ ሊባኖስ ከባቢ ቖሓይቶን ... ብዙሕ ዓመታት ስብከተ ወንጌል ካብ ዘካየዱሉን ነዊሕ ጊዜ ዝተቐመጡሉን ቦታታት ከም ኣብነት ክውሰድ ይክኣል።

ሰዓብቲ ሃይማኖት ክርስትናን ተኸተልቶምን እናበዝሑ ኣብ ዝኸዱሉ እዋን፡ ኣቡነ ሊባኖስ ከም ካልኦት ሰባኪያነ ወንጌል ንደቀ መዛሙርቶም (ኣርድእቶም) እናሰልጠኑን እናዋፈሩን፡ ክርስትና ናብ ኵሉ መኣዝናት ከም ዝባጻሕ ንምግባር፡ ነዚ ዘመዓራርዩሉን ዘወሃህዱሉን ቀዋሚ ኣድራሻን መናሃርያን ምምስራት ምስ ኣድለየ፡ ምኽትሎም በዓል ኣባ ኢድኃኒ ዝርከቡዎም ኣርድእት (ተሓጋገዝቲ) ሒዞም መጀመርታ እንዳ መስቀል ጕናጕና (ዞባ ደቡብ) ብስርዓተ ማሕበር ዝነባበሩ ገዳመ መነኮሳትን ደብረ ደናግል ገዳመ መነኮሳይያትን (እንዳ ፈለስቲ ሰብኡትን ኢታያትን) ማዕደ ማዕዶ ኣብ ክልተ ጎቦታት ስፍራ መናንያነ ዓለም መነኮሳት ኣቘሙ።

> "ጕናጕናስ ቀዳሚት ደብሩ ለቅዱስ መጣዕ ወመካነ ደቂቁ፡"
>
> "ጕናጕና ቀዳማዊ ጕልቱ ለአባ መጣዕ በሕይወቱ ..."

---

[17] ሀ.ደ.ኤ. ገጽ 133 - 134። * ኣፈ. ቅ. ገጽ 61።
* ጥ. ኣሚን. ገጽ 20 - 21። * ዜና ገ. ደ. ሲና ገጽ 73 - 74።
፩ መዋስእት መጽሓፈ ዜማ

[18] Ch. S.E. P 24.

"ጕናጕናስ ንቕዱስ መጣዕ ቀዳመይቲ ደብሩን ስፍራ ደቁን (ብመንፈስ) ኢያ።" "ጕናጕና፡ ኣባ መጣዕ ብሕይወቱ ኸሎ ዝነበረት ናይ ቀደም ጕልቱ ኢያ።"[19]

ካብኡ ቐጺሎም፡ ወንጌላዊ ተልእኾኦም እናሳለጡ፡ ኣብ'ዚ ብስሞም፡ "ቤት መጣዕ" ተባሂሉ ዝጽዋዕ ወረዳ ፍሉይ ስሙ ኣሃም (ሃም) ዝብሃል ደብሪ ተቐሚጦም ናብ ርሑቕን ቀረባን ከባቢታት እናኸዱ፡ ሓዋርያዊ ዑደት ክገብሩን ኣስተምህሮኦም ክዝርግሑን ሓያሎይ ዓመታት ምስ ጸንሑ መወዳእታኡ ናብቲ ጥቓኡ ዘሎ ኣጻድፍ ወሪዶም ምድያቡን ምውራዱን ዘጸግም ኣብ ማእከሉ ጽሩይ ማይን ልሙዕ ኣግራብን ዘለዎ ብላዕልን ታሕትን ሃው ዝበለ ገደል፡ ኣብ ማእከሉ መዓርፎ ዝርከቦ ኣብ ሕቝፊ ጸድፊ፡ ማሕበረ መነኮሳት ዝነብሩዎ ገዳም ተኸሉ።

እዚ ኸሳዕ ሎሚ፡ ኣሰረ ጥንቱን መንፈሳዊ ግርማኡን ዓቂቡ ዝነብር ዘሎ ዓቢይ ገዳም ብድሕሪኦም፡ "ደብረ ሊባኖስ" ተሰምዩ ካብ ሻዱሻይ ክሳብ መበል ዓሰርተው ሰለስተ ዘመን ኣዝዩ ምዕቡልን ኣገዳስን ንጥፈታት ማሕበረ ሰብ ነበሮ። ኣውራ'ኳ ኣብ ማእከላይ ዘመን (ድሕሪ 1000 ዓ.ም.) ኣብ ጕረቤቱ ዝርከብ ገዳም ደብረ ዳሞ፡ (ካብ ገዳማት ትግራይ ቀዳማይ) ዘይወዳደሮ ምሉእ ብርታዐ ሒዙ ንዘመናት ጸንሐ።

ኣቡነ ሊባኖስ ሓደ እዋን ኣብ ኣኽሱም ዝነበሩ ሰበ ስልጣን (ቤተ ክህነትን መሳፍንትን) መዓርገ ክህነት ካብ ዝቕብሉ ሰባት ገጸ በረኸት ክም ዝቕበሉ ምስ ፈለጡ፡ ክምኡ ዝበለ ተግባር ግቡእ ክም ዘይኮነ ኣትሪሮም ስለ ዝተቓወሙን ስለ ዝወቐሱ ዎምን መከራ ስቓይ ክም ዝወረዶም መጽሓፈ ገድሎም ይገልጽ። "መዋሥእት" ኣብ ዝተሰምየ መጽሓፈ ዜማ ቤተ ክርስቲያን'ውን ብዛዕባ'ዚ ንኣቡነ ሊባኖስ ብናእዳ የመጕሶም።[20]

---

[19] ወንጌለ ወርቅ ብራና።

[20] ገድለ ኣ. ሊባኖስ ብራና። * መዋሥእት ዘኣባ ሊባኖስ መጽሓፈ ዜማ።

ኣቡነ ሊባኖስ ካብ'ቶም ኣብ ምድሪ ግብጺ ገዳመ ኣስቄጥስ፡ ስርዓተ ገዳማውያን ማሕበረ መነኮሳት ዝሰርዑ፡ ኣባ ጳኵሚስ ልብሰ ምንኵስናን ኣስኬማን ተቐቢሎም መልእኽቲ ወንጌል ንምፍጻም ናብ ኤርትራ ብምምጻእ፡ ካልኣይ ኣባ ዮሓኒ ኾይኖም ቀዳማይ መስራቲ ገዳማዊ መነባብሮን ስርዓተ ማሕበር ዘመነኮሳትን ኢዮም።

"ልደቶሙ ለአበው መነኮሳት፡ በልብሰተ አስኬማ፡ እንጦንስ ነሥአ እመልአከ እግዚአብሔር ወወለደ መቃርስሀ፡ መቃርስኒ ወለደ ጳኵሚስሀ፡ ወጳኵሚስኒ ወለደ ሊባኖስሀ መጣዕ ..."

"ትውልዲ መነኮሳት ኣቦታት ብልብሰ ኣስኬማ (ምንኵስና) እንጦንስ ካብ መልኣኽ እግዚኣብሔር ተቐቢሉ ንመቃርስ፡ መቃርስ ንጳኵሚስ፡ ጳኵሚስ ንሊባኖስ መጣዕ ወለደ..." ዝብል ጽሑፍ ኣሎ።[21]

ብመሰረት'ዚ መብዛሕትኦም መሰረትቲ ገዳማት ኤርትራ ዝኾኑ ቅዱሳን፡ ካብ ኣቡነ ሊባኖስ ዝተወራረሰ ትውልደ ምንኵስና ኢዩ ዘለዎም፡ ካልኦት ግን ብዝያዳ ኣብ ኢትዮጵያ ካብ ኣቡነ ኣረጋዊ ዝወረደ ኢዩ ሓረገ ትውልዶም። ኣብ ማእከላይ ዘመነ ክርስትና፡ ሰንሰለት ምንኵስና ኣባ ሊባኖስ ዝሓዙ፡ "ቤተ ኤዎስጣቴዎስ"፡ ናይ ኣቡነ ኣረጋዊ ድማ፡ "ቤተ ተክለሃይማኖት" ተባሂሎም በብማይ ቤቶም ተጸውዑ።

መምህረ ወንጌል ኣቡነ ሊባኖስ ንብዙሕ ዓመታት ኣብ ኤርትራን ክንዮኡ ክሳብ ኢትዮጵያን ብምምልላስ፡ ቃለ እግዚኣብሔር ብትግሃት ዝዘርኡን ነባሪ ተኸሊ ኸርስትና ተኺሎም ሕዝበ ክርስቲያን ብብዝሒ ዘፍረዩ፡ ቀዋምን ድልዱልን ህንጻ ሃይማኖት ሃኒጾም ዝሓለፉ ቕዱስ ኢዮም። መፈጸምታኡ ኣብቲ ባዕሎም ዝመ

---

* E.j.D. p. 64

[21] ወንጌለ ወርቅ ብራና

ስረቱዎ ገዳም ደብረ ወርቅ ኣሃም ብ3 ጥሪ ብኣቈጻጽራ ግእ
ዓረፉ።

"ጻድቅሰ ከመ በቀልት ይፈሪ ወይበዝኅ ከመ ዘግባ ዘሊባኖስ ትኩላን እሙንቱ፡ ውስተ ቤተ እግዚአብሔር፡ ወይበቍሉ ውስተ ዓፀዱ ለአምላክነ።" (መዝ ፺፩፡፲፪።)

ጻድ'ቕ ከም ስየ ይልምዕ፡ ከም ጽሕዲ ሊባኖስ'ውን ይስስን ኣብ ቤት እግዚኣብሔር ዝተተኽሉ፡ ኣብ ቤት ኣምላኽና ይጭብጭቡ።" (መዝ 92:12) ዝበሎን ብዕቤት መንፈሳዊ ኽብሪ ዝተመሰለን ንኣቡነ ሊባኖስ ዝግባእ ውዳሴ ኾይኑ ይርከብ።

ምስክር ዓቢይ ተጋድሎን ሚዛን ቅዱስ ተግባርን ኣቡ ሊባኖስ ኣብ በበይነን ስሙያትን ግኑናትን ገዳማትን ኣድባራትን ከባቢታትን፡ ብሓፈሻ ኸኣ፡ ኣብ ሕዝበ ክርስቲያን ዝኸ ታሪኾም ክስመ ይነብር።

ተስዓቱ ቅዱሳን

ካብ በበይነን ሃገራት እሲያ ተኣኻኺቦም ኣብ ሓሙሻይ ዘመ (ኣብ መንጎ 470-480) ኣቢሉ በቲ ዝተለምደ መእተዊ ኣፍ ደ ሰሜናዊ መኣዝን ኤርትራ ዝኣተዉ ሰባክያን ክርስትና፡ ብሓባ "ተስዓቱ ቅዱሳን ሮማውያን" ዝበሃሉ ሶርያውያን ኣብ ሃገር ፍሉይ ምዕራፍ ዝሓዘ ታሪኽ ኣለዎም።

ምጽኣተ ተስዓቱ ቅዱሳን ሮማውያንን ሰዓብቶምን ደድሕ ኣባ ዮሓኒ ወኣባ ሊባኖስ ኮይኑ፡ ዳግማይ ተልእኾ ስብከተ ወ ጌል ወጻእተይናታት መነኰሳት ተባሂሉ ይጥቀስ።[22]

ሮማውያን ካብ ዝብል መጸውዒኦም ብምብጋስ፡ ካብ ከተማ ሮማ ሃገረ ኢጣልያ ዝመጹ ኣምሲሎም ዘቕርቡን ዘይኮነ መግለጸ

22 A.M.E.H p. 115

ታሪኽ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተ ክርስቲያን ኤርትራ

ዝህቡን ወገናት ስለ ዘይስኣኑ፡ እዚ ዝስዕብ ንኡስ መብርሂ ምሃብ መንነት ተስዓቱ ቅዱሳን መረድኢ ይኸውን።

"ሮም፡ ሮምያ፡ ሮሜ" ዝብል ኣጸዋውዓ ብኣገላልጻ ጽሑፋተ ግእዝ ንሰለስተ ቦታታት የመልክት።

1. ቍስጥንጥንያ (constantinople) ወይ ጥንታዊ ቢዛንታይን (Byzantine)
2. መንግስተ ሮሜ ዝቈጻጸሮ ምሉእ ኣህጉረ ባዕዳዊ ግዝኣተ መንግስተ ሮሜ፡ (Whole Roman Empire)
3. ንባዕሉ መንግስተ ሮሜ (Roman Empire)[23]

ልክዕ ኢዩ ናይ ሽዑ ሶርያ'ውን ካብዚ ናይ ሎሚ ዝሰፍሐ ኸልል ዝሓዘ ኣውራ'ኳ ኣብ ሓሙሻይ ሻዱሻይ ዘመን ብመልክዓ ምድር ክርእ ኸሎ ዝዓበየ ኽፋል ሶርያን ምልእቲ ቀጸዶቅያን ድሒሩ ስልጣነ ሮም እተባህለ ግዝኣተ ኣይኮንዩም (Iconum) ሓዊሱ ኣብ ግዝኣተ ቢዛንታይን (ናይ ሎሚ ሃገረ ቱርኪ) ዝተዘርግሐ ኢዩ ነይሩ።[24]

ካብዚ ኸልል'ዚ ካብ በበይኑ ዓድታት ግዝኣት መንግስተ ሮሜ ነበር ምስ ኣባ ጳኵሚስ ሰራዒ ማሕበር ተራኺቦም ካብ ቴዎፍሎስ ሊቀ ጳጳሳት እስክንድርያ (384-412) ተባሪኾም ዝመጹ ሶርያውያን ተስዓቱ ቅዱሳን መምስ ከባቢ መወለዶም ዝዛመድ መጸውዒ ስሞም ተወሳኺ መረዳእታ መንነቶም ክኸውን ይኽእል።[25]

ጰንጠሌዎንን ሊቃኖስን ግሪኻዊ ስያሜ ናይ'ቶም ዝተረፉ ኸኣ ኣራማይስጢ (Aramaic) ወይ ሶርያዊ ቛንቋ ኢዩ። ኣስማቶም ከኣ፡

23 A.M.E.H p. 116
24 S.B.M. Ch. H. p. 146
25 ጥ. ኣሚን ገጽ 20

1. **አፍጼ፡** ካብ (ንኡስ) እስያ ወይ'ውን ካብ ከተማ አፍጻይ (ኣፍጻ) ወሰን ዓረባዊ በረኻ ሶርያ ዝመጸ መበቄል ስያሚኡ ሰሚናዊ ዓረብ ከም ዝመስል ይእመን።
2. **ዘሚካኤል፡** ካብ ሮም (ሮምያ) ዝመጸ፡ ኣብ ዘይዕድሚኡ ዝለበመ ዝበሰለ ወይ ዝኣረገ ንምባል "ኣረጋዊ" ዝተሰምየ ኢዩ።
3. **ገሪማ (ይስሓቅ)፡** ካብ ሮምያ (ሮም) መጺኡ ዝብሃል ካብ ስያሚኡ ብምብጋስ ግን ካብ ቤት ገርመ ዘሶርያ ምዃኑ ይግመት።
4. **አሌፍ፡** ካብ ቂሳርያ ዘቀጳዶቅያ ዝመጸ።
5. **ጉባ፡** መወለዲ ቂልቅያ (ንኡስ እስያ) ቊሸት ኣርማንያ ወይ ቤት ጉባ ዘሶርያ ኢዩ።
6. **ሊቃኖስ፡** ካብ ሮም ከተማ ቊስጥንጥንያ (Constantinople) ዝመጸ።
7. **ጰንጤሌዎን፡** ካብ ሮም መጺኡ፡ 45 ዓመት ካብ በዓቲ ኸይወጸ ስለ ዝተጋደለ፡ "ጰንጤሌዎን ዘጸማዕት" (በዓታይ) ዝተባህለን እዚ ዓይነት ብሕትውና መሰረታዊ ግብረ ምንኵስና ሶርያ ምዃኑን ይፍለጥ።
8. **ጽሕማ፡** ካብ ኣንጾኪያ ዘሶርያ ዝመጸ።
9. **ይምዓታ፡** ካብ ቀስያ (ላዕላይ ግብጺ) ወይ ጸድያ (ሰሜናዊ ደማስቆ ሶርያ) ዝመጸ።

ስለዚ ብርግጽ ደቂ በበይነን ሃገራት፡ ግን ከኣ ደቂ እታ ሓንቲ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተ ክርስቲያን ምዃኖም፡ ገድለ ጰንጤሌዎን ክገልጽ ከሎ፡ "ክምቲ ናይ ጳጳስ (ግብጻዊ ጳጳስ ኣብ ምድሪ ሓበሻ) ክምቲ ናይ ተሓጋገዝቲ ጳጳስን ካህናትን፡ ክምቲ ናይ ንጉስን ሕዝብን ሓደ እምነት ስለ ዘሎና ብሰላም ንነብር ኣሎና።" ይብል። እቲ ግብጻዊ ጳጳስ ኣብ ቤተ ክርስቲያን ሓበሻ፡ ኣብ ገድለ ጰንጤሌዎንን ገድለ ቅዱስ ያሬድን፡ "ኣባ ኤልያስ" ከም ዝኾነ ይጥቀስ። ገድለ ኣፍጼ ድማ፡ "ኣባ ሚናስ" ይብሎ።

ብዝኾነ ኽልቲኦም ጳጳሳት ኣብ ሓሙሻይ ሻዱሻይ ዘመን ከም ዝነበሩ ኣብ ካልእ'ውን ተመዝጊቡ ስለ ዝርከብ ኣየከራኽርን።[26]

መሰረት እምነት ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ዝኾነ መጽሓፈ ቄርሎስ ናብ ቋንቋ ግእዝ ዝተተርጐመ ኸኣ በዚም ተስዓቱ ቅዱሳን ኢዩ።

ተስዓቱ ቅዱሳን ከመጹ ኸለዉ፡ መራሕቲ ብምዃኖም ደኣ ብትኽዓት ፍቕዲ ይግለጹ'ምበር ምስ ካህናቶም፡ ምስ ሕዝቦም፡ ምስ መጻሕፍቶም ምስ ንዋያተ ቅድሳቶምን መሳርሒታቶምን ኢዮም መጺኦም። ነቶም ዝጸንሑዎም ክርስቲያን ብምብርታዕ ንሓደስቲ ብምእማን ድማ ስብከተ ወንጌል ኣስፋሕፍሑ።

ኣስተምህሮኦም ብሰሜናዊ ምድሪ ኤርትራ ዝጀመሩ ተስዓቱ ቅዱሳን፡ ንቕድሚኦም እናሰበኹ እንክጒዓዙ ኣብ ዘባ ዓንሰባ ምስ በጽሑ፡ ኣብቲ ቅድም ኣቡነ ሰላማ ቀዲሶሙሉ ዝነበሩ፡ ድሕሪኡ ኣባ ዮሓኒ ማሕበረ መነኰሳት ዘስፈሩሉ ጎዳም ደብረ ሲሓት ብማዕዶ ሓደ ራእይ ረኣዩ። ኣብ ዜና ጎዳም ደብረ ሲና ከም ዝተጻሕፈን ሰብ ታሪኽ ከም ዝመዝገቡዎን፡

"መጽኡ እምነገሮሙ ... ተስዓቱ ቅዱሳን፡ ወሶበ በጽሑ ምድረ ኣግዓሮ ኣንጸረ ጎዳመ ሲሓት ርእዩ ዓምደ ብርሃን ትኩለ ውስተ ደብረ ሲሓት በከመ ርእየ ሙሴ ቀዳሚ በደብረ ሲና፡ ወበእንተዝ ሰመይዎ ደብረ ሲና፡ ለጎዳመ ሲሓት።"

"ተስዓቱ ቅዱሳን ካብ ሃገሮም መጺኦም ኣብ ማዕዶ በረኻ ሲሓት ኣግዓሮ ኣብ ዝተባህለ ቦታ ምስ በጽሑ፡ ከምቲ ቐደም ሙሴ ኣብ ደብረ ሲና ዝረኣዮ ኣብ ጎቦ ሲሓት ዓንዲ ብርሃን ተተኺሉ ረኣዩ። ስለዚ ድማ ንጎቦ ሲሓት ደብረ ሲና ኢሎም ሰመይዎ።" ይብል።[27]

---

[26] A.M.E.H p. 115-116, 120-121 * ገድለ ኣ. ሊባኖስ

[27] ዜና ገ. ደ. ሲና ገጽ 79።

በዚ ትእምርትዚ ተመሪሖም ናብ ደብረ ሲና ክሳብ ዝበጽሑ ዝሓለፉዎ ቦታን ዘዕረፉሉ ባይታን ምስቲ ጕዕዞኦምን ዘረባኦምን ዝዛመድ ብናይ ሽዑ መዛረቢ ቛንቛ ግእዝ ኣስማት ወጺኡዎ ይርከብ። ኣብቲ ገዳም ምስ በጽሑ ድማ፡ ምስቲ ኣምላኽ ዝገለጸሎም ራእይን ዝተቐበሉዎ መርሓ ግብርን ግርማ ናይቲ ደብርን ኣስተውዒሎም ከምቲ ሕዝበ እግዚኣብሔር እስራኤላውያን ካብ ስደት ግብጺ ኽምለሱ ኸለዉ፡ ኣምላኽ፡ መዓልቲ ብዓንዲ ደበና፡ ለይቲ ብዓንዲ ብርሃን ናብ በረኻ ሲናይ ዝመርሖምን ኣብ ጎቦ ሲናይ (ደብረ ሲና) ንሙሴ መምርሒ ዝሃቦን ኣምሳል ኣነጻጺሮምዎም "ደብረ ሲና" ሰምዮሞ። (ዘጸ 19:16-25። 34:27-35)[28]

ካብ ሰሜን ናብ ማእከልን ደቡብን ኤርትራ ኣምሪሖም እናተዘዋወሩ ቃለ እግዚኣብሔር ምሂሮም ብዙሕ ፍረ ሃይማኖት ኣፍረዩ። ቋንቋ ግእዝ ምስ ፈለጡ ድማ ሒዞሞም ዝመጹ መጻሕፍቲ በብውልቅን ብሓባርን ምስ ደቂ ሃገር ኮይኖም ተርጐሙ። ንምሳሌ ኣባ ሊቃኖስ ብውልቆም ወንጌለ ሉቃስ ከም ዝተርጐሙ መጽሓፈ ገድሎም ይነግር። ብሓፈሻ ቅዱሳት መጻሕፍትን ካልኦት መጻሕፍቲ ስርዓትን ዝበዝሐ ኽፋሉ ተርጐሞም ኣብ ትምህርቲ ከም ዝውዕል ገበሩ።

ተስዓቱ ቅዱሳን ኣብ ምድረ ኤርትራ ክሳብ ትግራይ ብሕይወተ ስጋ ንኣስታት 50 ዓመታት እንክነብሩ ኣብ ዘመኖም ካብ ዝተፈጸሙ ዓበይቲ መንፈሳውያን ነገራት ዕዮ ትርጓሜ መጻሕፍትን ምምስራትን ምምዕባልን ስርዓተ ማሕበር ዘመነኮሳት ገዳማውያንን ክጥቀስ ይክኣል።

ቅድም ኣብ ክፍላ ራብዓይ ዘመን ብሓዲሽ ኪዳን ዝጀመረ ናይ ትርጉም ስራሕ ከም ብሓድሽ ተተሓሒዞሞስ ምሉእ መጽሓፍ ቅዱስን (ብሉይን ሓድሽን) ካልእ መጻሕፍቲ ስርዓታተ ቤተ ክርስቲያንን ካብ ኣገባብ ስነ ትርጓሜ ሶርያዊት ቤተ ክርስቲያን ቤት ትምህርቲ ኣንጻኪያ (ሓቲታ ዘይብሉ ንጽል ትርጉም ቃል ብቓል ወይ ዘይቤ) ካብ ቋንቋታት ግሪኽ፡ ሶርያ ናብ ቋንቋ ግእዝ ብምትርጓም ዝዓበየ ዕማም ኣሰላሰሉ።

ብቐደሙ በዓል ኣባ ሰላማ፡ ኣባ ሊባኖስ ይኹኑ፡ እዞም ተስዓቱ ቅዱሳን እቲ ቀንዲ ዕንቅፋት ኮይኑ ዝረኸቡዎ ብሃገራዊ ቛንቛ ዝተጻሕፉ መጻሕፍቲ ዘይምጽንሖም ጥራሕ ስለ ዝኾነ በቲ ድሮ ናይ ጽሕፍ ቋንቋ ኾይኑ ዝነበረ ናይ ባዕሉ ፊደል ዘለዎ ልሳነ ግእዝ ምስ ደቂ ሃገር እናተሓጋገዙ፡ ሓደሓደ ምምዕርራይ ስነ ጽሑፍን ቅርጽን ፊደላት ብምግባር ቀዳማይ ክፍለ ጊዜኦም ኣብ ምትርጓም መጻሕፍቲ ኣሕለፉዎ።[29]

ንሳቶም ዝበዝሐ ኽፋሉ ዝፈጸሙዎ ግብረ ትርጓሜ ቀጻሊ ኾይኑ ኣብ 676-678 ኣቢሉ ናይ ቅዱሳት መጻሕፍትን ምስኡ ዝተተሓሓዙ ተወሰኽቲ መጻሕፍትን ትርጉም ከም ዝተዛዘመ ይትረኽ። እቲ ክሳብ ቀዳማይ ሽሕ ዓ.ም ዝነበረ ትርጉም ቀዳማይ ትርጓሜ ኾይኑ መምስ እቶም ሰባኪያን ሃይማኖት ክርስትና ዝመጹሉ ኸባቢ ካብ ሱርስት (ሶርያዊ) ኣራማይስጥን ዕብራይስጥን ጽርእን (ግሪኽ) ቅብጥን (ግብጻዊ) ነበረ። ድሕሪኡ ግን ምስ ውዕውዕ ርክብ ኣብያተ ክርስቲያን ግብጽን ኣግኣዚትን ብኣገባብ ስነ ትርጓሜ እስክንድርያ (ሓተታ ወምሳሌ ዘለዎ ንጽጽር፡ ድርብ ወይ ትንተናውን ምስጢራውን ስነ ትርጓሜ) ካብ ቋንቋ ዓረብ ኮነ። በቲ ብተስዓቱ ቅዱሳንን ሰዓብቶምን ዝተገብረ ቀዳማይ ትርጉም፡ ብዙሓት ሶርያዊ ኣራማይስጢ ቓላት ናብ ቋንቋ ግእዝ ኣትዮም ኣብ ስነ ጽሑፍ ግእዝ ተደባሊቖም ይርከቡ፡ ካብ ቋንቋ ግሪኽ'ውን ከምኡ፡ ብውሑድ መጠን ድማ ዓረብን ዕብራይስጥን ብልዉጥ ቅርጺ ኣለዉ።[30]

28 ሀ.ደ.ኤ. ገጽ 133

29 Ch.S.E. p. 24

30 A.M.E.H. p. 116-120. * ኦ. ኦ. ተ. ቤ. ክ. ታ. ገጽ 27።

ታሪኽ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተ ክርስቲያን ኤርትራ

ሕይወት ምንኵስና ናብ ምድረ ኤርትራ ዝኣተወ ኣብ መዋ
ዕለ ኣባ እንጦንዮስ ጀማሪ ምንኵስና (ፍልስና) ብውልቀ መነኮ
ሳት ብብሕታዊ መነባብሮ ዝካየድ ኣገባብ ከም ዝነበረ ይእመን።
ማሕበራዊ ናብራ መነኮሳት ግን ሓሓሊፉ'ኳ እንተ ነበረ ኣውራ
ብተስዓቱ ቅዱሳን ከም ዝማዕበለ ይንገር። ንሳቶም ዝተወሰነ ጊዜ
ኣብ ገዳመ ኣባ ጳኵሚስ ሰራዔ ማሕበር ዘመነኮሳት ጸኒሖም
እዚ ንምብራቓውያንን ምዕራባውያንን ኣብያተ ክርስቲያን መሰ
ረት ምንኵስና ዝኾነ ኣባ ኣትናቴዎስ ዝጸሓፎ መርሓ ሕይወት
ምንኵስና ኣባ እንጦንስ ኣበ መነኮሳት፡ ኑባሬ ብሕትውና ኣባ
ጳውሊ ርእሰ ባሕታውያን ስርዓት ኣባ ጳኵሚስ ሰራዔ ማሕበረ
መነኮሳት ሒዞም ብምምጻእ ካብ ቋንቋ ግሪኽ ናብ ግእዝ
ተርጒሞም ኣብ ገዳማት ይስርሓሉን ይምርሓሉን ነበረ።[31]

ተስዓቱ ቅዱሳን ብሓፈሻ ካብ ናይ ግብጺ ብዝያዳ ናይ ሶርያ
ስነ ስርዓት ገዳምን ጸሎተ ቅዳሴን (Liturgy ሊጡርጊያ) ብምዝር
ጋሕ መሰረተ እምነቲ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ኣብ ኣግኣዚት ኤር
ትራ ኸሳብ ከባቢ ኣኽሱም ዘደልደሉ ሶርያውያን ኢዮም።

"ሰላም ለአሌፍ እንተ ቀደሳ በኪዳኑ።
ለብሔረ አግአዚ ብሔረ ፍልሰቱ። ..."[32]

ኣብ ኣዱሊስ ዝጸንሐ ሓድጊ ህንጻ ቤተ ክርስቲያን ቅርጺ
ርቡዕ ኵርናዕ (Basilical ነዊሕ ኣርባዕተ መኣዝን) ሶርያዊ ቅዲ
ስለ ዘለዎ፡ ናይ ተስዓቱ ቅዱሳንን ብጾቶምን ምህዞ ስራሕ ዝተ
ሓወሰ ይመስል ይብሉ ተመራመርቲ ታሪኽ።[33]

መወዳእታኡ ናብ ትግራይ ተሳጊሮም ናብ'ተን ኣምልኾ
ጣዖት ዝርኣየለን ዝነበረ ኸባቢታት ተዋፊሮም ኣስተምሂሮን ነና
ቶም ገዳማት መስሪቶን። ንኣብነት ኣቡነ ኣረጋዊ (ዘሚካኤል)

[31] A.M.E.H. p. 120-121.
[32] ስንክሳር ብራና 11 መጋቢት ግእዝ።
[33] Ch.E.P.H.S.L. p. 64. * A.M.E.H. p. 121.

ኣብ ከባቢ ደብረ ዳሞ ገበል ይምለኽ ስለ ዝነበረ ናብኡ ተዛዊ
ሮም ኣምልኾ ገበል ደምሲሶም፡ ኢዮም ንገዳም ደብረ ዳሞ መስ
ረቶሞ። እዚ ከም ገመድ ተጠምጢሙዎም ናብቲ ደብሪ ኸደይ
ቦም ዝርአ ስእሊ ኣቡነ ኣረጋውን ገበልን፡ መግለጺ ናይቲ ዝፈጸ
ሙዎ ስራሕን ምሉእ እምነት እግዚኣብሔር ዘለዎ ሰብ ንተመነ
ዕንቅርቢት (ከይሲ ወዓቃርብት) ስዒሩ ከም ዝዕወት ዘመልክትን
ኢዩ። (ማር 16፡15-18)

ወሰብአ ኢትዮጵያኒ ነበሩ ቦ እለ አምኑ በክርስቶስ ወቦ እለ ያመልኩ
በአርዌ ወቦ እለ ይጤየሩ በአዕዋፍ ወቦ እለ ይትሜረዩ በእሳት፡
ወእምድኅረ ወፅኡ እሉ ፱ቱ ቅዱሳን አስተራትዑ ሃይማኖተ ወዋከየት
ምድር በሃይማኖቶሙ ወተቀደሰት በኪደተ እገሪሆሙ።

ጻድቃንን ኑባሬ ብሕትውናኦምን

ካብ መንጎ እቶም ቀዳሞት ብተኸታታሊ ስርዓተ ብሕትው
ናን ግብረ ምንኵስናን ናብ ሃገረ ኤርትራ ዘተኣታተዉ እኩባት
ደቂ ሃገረ ሶርያ ወቍስጥንጥንያ ኣብ መጠራን ከባቢኣን ዝነበሩ
ብሓባራዊ ቅጽል ስም "ጻድቃን" ተባሂሎም ዝጽውዑ ቅዱሳን
ሰባት ይርከቡ። እዚኣቶም "ብፁዓን እለ ይሰደዱ በእንተ ጽድቅ እስመ
ሎሙ ይእቲ መንግሥተ ሰማያት።" ምእንቲ ጽድቂ ዝስደዱ
መንግስቲ ሰማያት ንዓኣቶም ኢያ'ሞ ብጹዓን ኢዮም።" (ማቴ
5፡10። ሉቃ 6፡20-21።) ብዝብል ቃለ ወንጌል ተመሪሖም እግረ
እግሪ ተስዓቱ ቅዱሳን ናብ ሃገርና ዝመጹ (ኣብ መንጎ 478-486)
ኣቢሉ ብዙሓን ጻድቃን፡ ብፍላይ ኣብ እምባታትን ዝባውንትን
ዘባ ደቡብ ብሕትውናኦም እናካየዱ ኣብ ከባቢኦም ንዝርከቡ
ሕብረተ ሰብ ኣብ ምስትምሃርን ምምዓድን ይዋፈሩ ነበሩ። ታሪኽ
ሕይወቶም ዝገልጽ፡ "ገድለ ጻድቃን" ዝተባህለ መጽሓፈ ብራና
ካብ ዘዘንትዎ ንምሳሌ፡-

"ወወፅኡ እሉ ቅዱሳን መንገለ ገዳመ ቡር ወቦ እለ ዔሉ አድባረ ዘይሰመይ መጠራ፡ ወቦ እለ ዔሉ ገዳመ ባረክናሃ፡ ወቦ እለ ዔሉ ገዳመ ሶርያ ወዳብራ።"

"እቶም ቅዱሳን፡ ወጺኦም ናብ በረኻ ቡር (ኣከለጉዛይ) ምስ ከዱ ካብኣቶም መጠራ ናብ ዝተባህለ እምባታት ዝኸለሉ ኣለዉ፡ ናብ ጣሻ ባረክናሃ ዝኸ ለሉ'ውን ኣለዉ፡ ናብ በረኻ ሶርያን ዳብራን (ጎባታት እምባ ሶይራን እምባ ዳብራን) ዝኸለሉ (ዝዞሩ) ድማ ኣለዉ።" ይብል።[34]

እዚ ምስቲ ምእንቲ ጽድቂ ብእምነት ብዛዕባ ዝጋደሉ ኣብ ዝተገልጸ ጽሑፍ፡ "ኣገሚ ኣባጊዕን ዲኖ ኣጣልን ተኸዲኖም ዞሩ፡ ስኣኑ፡ ጸበቦም፡ ሓሳረ መከራ ጸገቡ ዓለም ንዓኣቶም ዘይትበቅዕ ስለ ዝኾነት፡ ኣብ ምድረ በዳን ኣብ እምባታትን ኣብ ጉዳጉዲ ምድርን ኰለል በሉ። (ዕብ 11:37-38።) ዝብል መልእኽቲ ቅዱስ ጳውሎስ ግብራዊ ኾይኑ ይርከብ።

ሃገረ ትውልዲ እዞም ለባስያነ መስቀል (ተወካፍያነ መከራ) ጻድቃን ካብ በበይነን ኣህጉረ እስያን ሰሜን ኣፍሪቃን ብፍላይ መብዛሕትኦም ካብ ሶርያን ግብጽን ምዃኑን ብስም ሃገረ ሶርያ ብኣኣቶም "እምባ ሶርያ" (ሶይራ) ከም ዝተባህለን ይእመን። በዞም ክፉል ናይ'ቶም ናብ እምባ ሶይራን ጎቦታታን ዝኸለሉ ብዙሓን ጻድቃን ዝተመስረተ ገዳም ደብረ ማርያም ክሳዕ መበል 16 ዘመን ግርማኡ ዓቂቡ ከም ዝጸንሐን ከም ኵለን ገዳማት ኣብ ጽላል እቲ ገዳም ዝቐመጡ ሕዝቢ ዋላ እቲ ገዳም ምስ ዓነወ ነቲ ኸባቢኡ ዝነብሩሉ ቦታ "ደብሪ ሜላ" (ደብረ ማርያም፡ ደብረ ሕዝብ) እናተጸውዐ ከም ዝቐመጥዎን ይፍለጥ።[35] ምስቶም ናብ ገዳመ ባረክናሃ ዝኸ ለሉ ጻድቃን ድማ፡ "ኣባ ሮማኖስ" ዝተባህለ ጳጳስ ከም ዝነበሩ ዝገልጹ መዛግብተ ታሪኽ ኣለዉ።

34 * ኣፈ. ቅ. ገጽ 52።

35 ኢ. ታ. ገጽ 132። * ሀ.ደ.ኦ. ገጽ 277። * I.E. p. 178-199. * ዛ.ኤ. ገጽ 135።

"አመ ፲ወ፱ ለጥቅምት አቡነ ሮማኖስ ዘባረካ ወ፻ወ፶ ጻድቃን ዘይቤሉ ኖምነ ኑሙ፡" "ዕለት 19 ጥቅምቲ (ብግእዝ) ኣቡነ ሮማኖስ በዓል ባረኻን ደቂስና ኢና ደቅሱ (ብሞት) ዝተባሃሃሉ 150 ጻድቃንን ዝዓረፉሉ እዩ።"[36]

ኣብ እምባ መጠራን ከባቢኣን ዝተዋፈሩ ጻድቃን ኣብቲ ዝነበሩሉ ጊዜ ኣብ ጥንታዊት ከተማ መጠራ፡ ናጻን ምሉእን ባዕለ ምምሕዳር ናይ ገዛእ ርእሶም ስርዓተ ምምሕዳር (ቅዋም) ናይ ባዕሎም ሰራዊት ዘቖሙ ኣብ ዝተቐራረቡ ዓበይቲ ህንጻታት ዝቐመጡ ነገስታት በለው ከለው፡ ካብ እምነት ክርስትና ወጻኢ ዝኾነ ተግባርን ሕሉፍ ጓይላን ሳዕሳዒትን ለይትን መዓልትን የዘውትሩ ስለ ዝነበሩ ጻድቃነ መጠራ፡ ንዓኣቶም ክምህሩን ክምዕዱን ብዙሕ ተጋዲሎም ምስላጥ ምስ ኣበዮም መወዳእታኡ መዓት ከም ዝመጾም ተነበዩሎም እሞ፡ ካሌብ፡ ሰራዊቱ ኣሰሊፉ ካብ ኣኽሱም ብምምጻእ ሃንደበት ኣብ ልዕሊ ንግስነት በለው ከለውን ጥንታዊት ከተማ መጠራን ሓደጋ ኣውረደ።[37]

መንኖ ዓለም ዘተኣኻኸቦም ማሕበረ ጻድቃን፡ ናብራ ብሕትውና እናነበሩን ትምህርተ ክርስቶስ እናዘርግሑን ንልዕሊ 30 ዓመት ኣቢሎም ምስ ጸንሑ ኣብ ምዕባለ ክርስትና ኣብነታዊ ኣበርክቶ ኣወፍዮምን ንትውልደ ትውልድ ዝኸውን መንፈሳዊ ስራሕ ኣውሪሶምን መፈጸምታኡ ብኣናባብራኦምን መንፈሳዊ ስራሖምን ዘይተሰማምዑ ወገናት ተላዒሎም ካብኣቶም ምስ ቀተሉሎም፡ ፈለማ ካብ ሃገሮም ክወጹ ኸለዉ ከም ሓባራዊ ኣወጻጽኣኦም ዕረፍቶም ድማ ብሓባር ክኸውንሎም ናብ እግዚኣብሔር ዘቕረቡዎ ትምኒት ስለ ዝነበሮም ትምኒቶም ሰሚሩሎም፡ "ኖምነ ኑሙ፡ ንኑም" "ደቂስና ደቅሱ፡ ንደቅስ" ተባሂሂሎም ሰማዕትነት ተቐቢሎም ብብዘለዉዎ ዓረፉ። ኣብ ታሪኽ ቤተ ክርስቲያን ሓበሻ፡ ጻድ

36 ግጻዌ ወገድላተ ኢዎስጣቴዎስ ወዮናስ ብራና ደብረ. ድሁሃን።

37 A.M.E.H. p. 126.

ቃነ መጠራ ወባረክናሃ ቀዳማውያን ሰማዕታት ኮይኖም ይርከቡ።

> "ወበዛቲ ዕለት ኮነ ተዝካሮሙ ለጻድቃን እለ መጠራ እለ ተቀትሉ በግፍዕ በእደ እኩያን ሰብእ ወእስከ ይእዜ ማእሰ ሥጋሆሙ ኢተሌለየ ወመግነዘሙ ኢበልየ፡"

"እዛ ዕለት እዚኣ ዝኽሪ በዓል ጻድቃን ናይ በዓል መጠራ፡ ብርጉማት ሰባት ብግፍዒ ዝተቐትሉላ ኢያ፡ ክሳዕ ሎሚ ቈርበተ ስጋኦም ኣይተፈላለየ መግነዞም ኣይበለየ፡"

ይብል መጽሓፈ ስንክሳር ኣብ ናይ 19 ጥቅምቲ ብግእዝ ምንባቡ። ብርግጽ ከኣ ኣብ ኵሉ ዝዓረፉሉ ቦታታት ብሓፈሻ ኣብ ከም በዓል መጠራ ባረክናሃን ጕናጕናን ብፍላይ እንተ ተራእየ፡ ኣብ መቐራቕሮ ኣኻውሕን ኣብ መሽጐራጕር በዓትታትን ክሳዕ ሎሚ ዝርኣ፡ ምሉእ ብምሉእ ኣስከሬን ስርዓተ ኣካል ኣሎ። መብዛሕትኡ ብምግዕዓዝን ብተንቀሳቐስቲ ፍጥረታትን ዓጽሚ ጥራሕ ቅድሚ ምትራፉ ኣብዚ ዝሓለፈ ዘመንን ቅድሚኡን ምስ ቈርበተ ስጋኦም ዝረኣዩዎም ወጻእተይናታት ተመራመርቲ ብምግራም ይገልጹ። ብብዝሒ ኣብ ሓደ መስርዕ ተሰሪዖም ኣብ ዝሓለፍካዮ በዓትታት ተነቢሮም ምርካቦም ከኣ፡ ኣብ ሓደ ጊዜ ብሓንሳእ ከም ዝዓረፉ የመልክት።[38]

ኣብ እምባ መጠራ ጥራሕ፡ ነፍስ ወከፈን 80 ኣስከሬናት ዝሕዛ 25 በዓትታት መቓብር ክሳዕ ሎሚ ኣለዋ።

ኣብ ደብረ ወርቅ ገዳም ኣቡነ ሊባኖስ ኣሃም ኣብ እንዳ'ባ መጣዕ ጐሕጺዓ ኣብ መሓብኦ በዓትን መላግቦ መቓብርን፡ ኣስከሬን ስጋኦም ደሪቑ (ቋንጣ መሲሉ) ቈርበቶም ካብ ዓጽመ ኣካሎም ከይተገፈፈ፡ መግነዞም ከየግለሰን ከይኣረገን ዝጸንሐ ክሳዕ ሎሚ እውን ተዓቂቡ ዘሎ ብዝሒ ሬሳታት (Momuia) ምስ'ዞም ዝተጠቕሱ ጻድቃን ዝዛመድ ኣካለ ስጋ ም'ኳኑ ብቤተ ክርስቲያን ይእመን። እቲ ተዓቂቦሙሉ ዘለዉ መካነ ብሕታዌ፡ ካብ ጥንቱ ስፍራ መንፈሳውያን ሰባትን መአከቢ መነኮሳትን ኮይኑ ዝጸንሐ ሃብተ ክርስትና ዘለዎ ብም'ኳኑ፡ ኣካለ ጻድቃን ኢዩ ክብሃል ይክኣል።

ስለ'ቲ ዅሉ ቅ ዉም ነገርን ጻዕርን ገድልን እዞም ቀዳማውያን ሰማዕታተ ኣግኣዚት ቤተ ክርስቲያን ኣብ ሻዱሻይ ዘመን፡ ኣድባራት መጠራን ባረክናሃን "እንዳ ጻድቃን" ተባሂለን ብስሞም ከም ዝጽዋዓ ተገብረ።[39]

ከተማ መጠራ፡ ቅድሚ'ቲ ዘጋጠማ ዕንወት ይኹን ድሕሪኡ ከም ብሓድሽ ኣብ ዝተጣየሰትሉ ዘመን፡ ኣሰረ ክርስትና ከም ዘይተፈልያ ዘረጋግጹ ብዙሕ ካብ ዝተረኽቡ፡ ኣሰረ ጥንት ኣብ ዓታሩ ዝጸንሐን ዝተሳእሉን መሳቕል፡ መጀመርታን መወዳእታን ፊደላት ግሪኽ (ኣልፋ፡ ወኦሜጋ) (ራእ 1፡8። 22፡13) ነናይ ዘመኑ ዘረድእ ሓድጊ ክርስትና ይምስክር።[40]

ዜማ ቤተ ክርስቲያን

ዜማ ወይ መዝሙር ኣብ ቤተ እግዚኣብሔር፡ ካብ ዘመነ ብሉይ ኣትሒዙ መግለጺ ስርዓተ ኣምልኾ ኣምላኽ ኮይኑ ይግልገለሉ ዝነበረ መንፈሳዊ ስነ ጥበብ ኢዩ። (2 ዜና መዋ 5፡12-14። ዕዝ 2፡65። ነህ 12፡46። 1 ቆሮ 14፡26። ኤፌ 5፡19። ቆላስ 3፡16።) "መዝሙር ዜማ" ዝብል ቃል፡ ንባዕሉ ምስ ቋንቋታት ዕብራይስጥን ኣራማይስጥን (Aramaic ሱርስት) ዝተተሓሓዘ ስምን ድምጸ ቓና፡ ደሃይ ጐረሮ ዘስምዕ ትርጉምን ኣለዎ።[41]

---

38 E.J.D. p. 64. * ኢ.ታ. ገጽ 130። * A.M.E.H. p. 126.

39 E.J.D P. 64.

40 A.M.E.H. p. 126.

41 Wolf Leslau Comporative Dictionary ዜማ ርኣ።

ኣብ ሃገርና፡ እቶም ካብ ወጻኢ ዝመጹ ቐዱሳን ይኹኑ ክርስትና ዝተቐበሉ ክኢላታት ደቂ ሃገር ዘዚሙዎ ዓይነት ምህልላን ውዳሴን (መንፈሳዊ ደርፊ፡ ማኅሌት (ሕላይ፡ ብትግረ ደርፊ) (2 ሳሙ 6:5። መዝ 149:3። 150:4።) ከም ዝነበረ ዝእምት ካብ ቀደም ክሳዕ ለሚ በብዓመቱ ክብረ በዓላት ኣብ ገዳማትን ኣድባራትን ብምእመናን ዝዝውተር መንፈሳዊ ደርፍታት ተሓምበለ፡ ውዳሴታትን ትልሂታትን ናብ ትውልደ ትውልድ እናተወራረሰ ዝመጸ ጥንታዊ ባህሊ ይርአ።

ኣብ መዋዕለ ብሉይ ኪዳን፡ እቶም ሽዑ ንሳቶም ጥራሕ ሕዝበ እግዚኣብሔር ዝብሃሉ ዝነበሩ ዕብራውያን ኣብ ዓበይቲ በዓላት (ዓውደ ዓመታት) ብጾምን ብምህልላን ከዚሙዎም ዝተሰርዑ ናይ ዜማ መዝሙር ቅኔ (ግጥምን ስዲ ንባብን) ትሕዝቶ ዘለዎም፡ ኣብ ጊዜ ዕንወት ሃገር፡ ምፍራስ ቤተ መቕደስ፡ ሞት ዓበይቲ ሰባት፡ እናስተንተኑ ብዜማ ሓዘን (መዝሙረ ሓዘን) ዝድጉዓሎም (ዝልቀሰሎም) ኣብ ጊዜ ፍስሓን ሃይማኖታውያን ክብረ በዓላትን ከኣ ብዝተገብረሎም ሰናይ ነገርን መስተንክር ግብረ እግዚኣብሔርን እናተሓጉሱ ዝውደሰሎም ፍሉያት መጻሕፍትን ብድምጸ ቓናታትን ብናውቲ ዜማን (ንዋየተ ማኅሌት) ዝተሰነዩ ኣገባባትን ነበሩዎም። (2 ዜና መዋ 35:25። ኤር 9:10። ሕዝ 2:9። 1 ሳሙ 10:5። 2 ሳሙ 6:5-15) ካብ'ቶም መጻሕፍተ ዜማ ሓደ፡ "ድጉዓ ኤርምያስ (ሰቆቃወ ኤርምያስ Lamentation) ምጥቃስ ይከኣል። ጊዜ ታሕጓስ መዝሙር፡ ጊዜ ጓሂ ምህልላ፡ ዝኸውን (ያዕ 5:10።) "ድጉዓ" ዝብል ቃል ትግርይና ስያሜ ዝለበሰ ዓቢይ ዜማ መጽሓፍ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተ ክርስቲያን ሓበሻ ኣገባቡን ስያሜኡን ምስዚ ዝተጠቐሰን ስዒቡ ምስ ዝቐርብ መግለጽታትን ዝዛመድ ኮይኑ ይርከብ። እንተ ኾነ፡ ነዚ ብኻልእ ኣዘራርባ "ወይሌ፡ ወይልየ (ወየ) ወይለይ፡ መልቀስ" ተባሂሉ'ውን ዝንገር መዝሙረ ሓዘን ኣብ ጉረሮ ተዛረብቲ ኣምሓርኛ "ዓ" ስለ ዘይድመጽ "ድጓ" ዝብል ዘይኮነ ከፊለ

ስምን ባዕዳዊ ትርጓሜን ክውሃቦ ይስማዕ። እቲ ሓቀይና ስሙን መሰረተ ቓሉን ግን፡ ቃለ ትግርይና እሞ ኸኣ ኣውራ ኣብ ማእከላይ ክልል ሃገረ ኤርትራ ዝዝውተር ኣብ ጊዜ ቐብሪ ንዝግበር ወየ መልቀስ፡ "ድጉዓ" ዘመልክት ብሂል ኢዩ።[42]

ኣብዚ ዓቢይ ናይ ዜማ መጽሓፍ "ዋይ ዜማ" ዝብል መግለጺ ንሱ'ውን ዘረባ ትግርይና እምበር "ድጉዓ" ኮነ ካልእ መጸውዒ ተጻሒፉ ኣይርከብን። ስለዚ ብድሮ በዓላት ዝቐወም ማኅሌት "ዋይ ዜማ" (Oh Zema) ይብሃል። እቲ መዝገበ ዜማ ኸኣ "ድጉዓ" እናተባህለ ብትውፊት ተወራሪሱ ዝመጸ ስያሜ ኢዩ።

እዚ መጽሓፈ ዜማ፡ ቀዳማይ ክፋሉ፡ ብቕዱስ ያሬድ ከም ዝተደርሰን ኣብ መንጎ 540-560 ዓ.ም.ግ. ተሰናዲኡን ቀዋሚ ኾይኑን ኣብ ኣገልግሎት ቤተ ክርስቲያን ክውዕል ከም ዝጀመረን ይእመን። ይኹን እምበር ብኹሉ መዳዩ ንዕኡ መሰረት ዝኾነን ብኹለንትናኡ ምስኡ ዝተተሓሓዘን ናይ በበይኑን ሃገራተ ክርስትና፡ ነገረ ዜማ ከም ዝነበረ ኣይከሓድን።

ብቐንዱ ዜማ ቤተ ክርስቲያንን ስርዓተ ማሕሌቱ ኣብ ቅድሚ ታቦትን ነቲ ኣብ መጻሕፍተ ብሉይ ኪዳን ዘሎ ኣገባብ ዘዘኻኽር ኩነት ብብዙሕ መልክዑ ተመሳሳልነት ኣለዎ። ካብ ቅዉም ዜማ፡ ድጉዓ ጀሚሩ በብዘመኑ እናተመዓራረየን እናተዋሃሃደን ዝመጸ፡ ደባትር ውሉደ ክህነት ኣብ ቅድሚ ታቦተ ኣምላክ ዝዝምሩሉ ጸናጽል ኣብ ቤተ ክርስቲያን ግብጺ ልሙድ ከም ዝነበረን ምስኡ ዝምድና ከም ዘለዎን ይንገር። "ደብተራ" ዝብል ቃል፡ መሰረቱ ትርጉሙ፡ "ድንኳን" ማለት ኮይኑ፡ ብመሰረት እቲ ምስ ዕብራውያን ዝነበረ መጽሓፍ ቅዱሳዊ ርክብ ተኣሳሲሩ ኣብ ቤተ ክርስቲያን ንዘገልግል ኣብ ደብተራ (ድንኳን) ከም

42 መ. ሰ. ወግ. ወመ. ቃ. ሓ. ገጽ 338-339።

ዘገልግል ተሓሲቡ ዝወጸ ስም ኢዩ። (ኢያ 33:20። ኤር 10:10። ዮሃ. 6:10። 10:20)

> "አንትሙ ይእዜ ካህናት በቅድመ ሕዝብክሙ ወአንትሙሰ ሌዋውያን ላእካነ ደብተራ ቅድስት፡እንተ ይእቲ ቤተ ክርስቲያን ቅድስት።[43]

ብኻልእ መዳይ፡ ኣብያተ ክርስቲያን ሶርያ፡ ግብጺ፡ ቍስጥንጥንያ (ቢዛንታይን) ሮማይስጢ (ላቲን)፡ ኣብ ጸሎተ ቅዳሴን ስብሓታትን ዘዘውትሩዎ ሸሞንተ ምልክት ቃናታት ዘለዎ መዝሙረ ዜማ ምስ ዝተወሰነ መሳርሒ ሙዚቃ ካብ ጥንቲ ከም ዝጸንሖ፡ ቤተ ክርስቲያን ሓበሻ ድማ ብላዕለዋይ መንፈሳዊ መሪሕነትን (ጵጵስና) ሓደሓደ ስርዓታትን ምስ ግብጺ፡ ብወገን ጸሎተ ቅዳሴን ፍሉይ ዓይነት ዜማታትን ምስ ሶርያዊት ቤተ ክርስቲያን ዘራኽብ መገዲ ከም ዘለዋ ካብ ትሕዝቶ ድርሰታት ዜማኣ ይፍለጥ። ኰሉ'ዚ ኣብ ኣግኣዚት ቤተ ክርስቲያን (ኤርትራ ከምኡ'ውን ኢትዮጵያ) ዘሎ ቀዋሚ መሳርሒ ዜማ መቑምያ፡ ከበሮ፡ ጸናጽል ምስኡ ሰለስተ ዓይነት ዜማ (ግእዝ፡ ዕዝል፡ ኣራራይ) ምስቲ ሸሞንተ ጥራሕ ዝነበረ ናይ ቀደም ምልክት ዜማ (ደረት፡ ጽሕጋር፡ ትሕዞ፡ ርኽርኽ፡ ኪደት፡ ቍርጺ፡ ድፍኣት፡ ቅንዓት) ኣብ ዕብራይስጥ፡ ሱርስት፡ ቅብጢ፡ ጽርእ፡ ስሩዕ መንፈሳዊ ኣገልግሎት ይፍጸመሉ ስለ ዝነበረ በብጊዜኡን በብመዳዩን ኣብ ሃገርና ተኣታትዩ፡ ኣብ ሓደ ውህደት ከም ዝበጽሐን ኣምላኽ ዝገለጸሎም ቅዱስ ያሬድን ሰዓብቱን ከኣ ንኹሉ ዝጥርንፍን ዝትክእን ናይዚ ክሳዕ ሎሚ ዘሎ፡ መጽሓፈ ድጕዓ ቀዳማይ ክፋሉ ከም ዘዳለዉን ይረጋገጽ።[44]

እዚ መሰረታዊ ዜማ ቤተ ክርስቲያን ኮይኑ በብመዋዕሉ፡ ኣውራ ኸኣ ካብ መበል 14 ዘመን ንነጀው እናማዕበለን እናተወሰኸን ከም ጸሎተ ሰዓታት (በብሰዓቱ ዝጽለ) ዝመሰሉ ናይ ዜማ መጻሕፍትን መምርሒታትን ከም ዝተዳለዉ ይዝከር።

ቀዳሞት ማእከላት ምዕባለ ክርስትና

ናይ'ዞም ቅድም ኢሉ ኣስማቶም ዝተጠቕሰን ካልኦት ትምህርተ ሃይማኖት ክርስትና ዝመሃሩን፡ ንምዝርጋሕ ቃለ ወንጌል ዝጸዓሩን ኣብ ምስፋሕ መልክዓ ምድራዊ ወሰናስን ናይቲ በብእዋኑ ዝቀያየር ዝነበረ ስርዓተ ምምሕዳር ኣስተምህሮኦምን ኣወሃሃድነቶምን፡ ጸያሔ ፍኖት (ጸራግ መገዲ) ዝኾነን ኵሎም ቅዱሳን ውጽኢት መንፈሳዊ ስራሖምን ትእምርተ ግብሮምን ዝሕብር፡ ክርስትና በብዘመኑ ኣበየናይ ደረጃ ምዕባለ በጺሑ ከም ዝነበረ ዝእምት ኣሰረ ጥንቲ ካብ ዝርከበን ቀዳሞት ማእከላተ ክርስትና እዘን ዝስዕባ ነባራት ከተማታት ብኣብነት ይጥቀሳ።

ኣዱሊስ

ከምቲ ኣብ መዓሙቑ ፈለግ ኒልን ኣብ ሶርያን ልሙድ ዝነበረ መኣዝናዊ (Basilical ርቡዕ ኵርናዕ) ብሸነኽ ምብራቓዊ ጫፉ ግን ሓውሲ ኸቢ፡ ወይ ጐድኒ ብዙሕ ድባብ መሰል ቅርጺ ዘለዎ፡ ብውሽጡ ጐድጐድ ዝበለ ሰለስተ ሃገፋት መንደቅ (ተድባበ ቀመር) ምስ መጠመቒ ጋብላ (ጭሔሎ) ብኸልተ ጐድኑ፡ ክልተ ትርብዒት ክፍልታት ዝሓዘ፡ ኣብ ቅድሚት መእተዊኡ ሸነኽ ምዕራብ ምስጢረ ሃይማኖት ንምምሃርን ንምንሳሕን ዝግልገሉ ሓውሲ ደርቢ (ርሻን መሰል) ንእሽቶ ኽፍሊ ዝርከቦ ህንጻ ቤተ ክርስቲያን፡ ብዘይካ'ዚ ኣብ ማእከል'ቲ ቤተ ክርስቲያን

43 C.H.A. p. 109. * ፍትሓ ነገ. ዓንቀጽ 5። * A.M.E.H p. 167. * C.E. vol. 3 p. 989-990.

44 ጥ.ኢ.ት. ገጽ 74-75, 90. * A.M.E.H. P. 121,173. * S.B.M. Ch.H. 154. * Abyss. 32. * A New Dectionary of Religous p. 110.

ሸሞንተ ገጻት ወይ ሸሞንተ መኣዝናት (ኵርናዓት) ዘለዎም ኣዕማደ ኣእማን (ኣዕኑድ እምኒ) ዝሓቘፈ ምድር ቤቱ ብጸፋሕቲ ቀጸላታት ኣእማን ዝተረግረገ (ማርቻፔዲ መሰል) መቐመጢ ንዋ ያተ ቅድሳት ክኸውን ዝኽእል፡ ተኸፊቱ ብመሳልል ንታሕቲ ዝውረድ ኣብ ማእከል ምድር ቤት እቲ ቤተ ክርስቲያን ዝርከብ መትሕተ ምድር (under ground ግበ ምድር) ብሸነኽ ሰሜኑ ተድባበ ቤተ ክርስቲያን (ቀመራዊ ሃንፍ መንደቕ) ምስኡ መጠመቒ ጋብላ (Baptismal tank) ካልእ በበይኑ ዓይነት ቅርጽን ስራሓትን ትእምርተ ክርስትና ዝሓቑፉ ህንጻታት ኣብያተ ክርስቲያን ብኸዕታ ኣብ ጥንታዊት ከተማ ኣዱሊስ ተረኺበን ኢየን።[45]

እዚ ገበራ መሰል (ጥስቲ፡ ባስካ) መጠመቒ ጋብላ ኣብ መብዛ ሕትኣን ጥንታውያን ኣብያተ ክርስቲያን ኣውራ ኸኣ ኣብ ገዳማት ግብጺ ይዝውተር ከም ዝነበረን ብሸነኽ ምዕራባዊ ኽፍሊ ማእከላይ ቤተ ክርስቲያን ኣብ ሓደ ወሰን ምቅዋም ምእመናን (ምቕዋም ወራዙት) ዝቕመጥ፡ ኣብ ርእስ'ቲ ንሕጻናትን ንሓደ ስቲ ኣመንትን ዘጥምቑሉ መሳርሒ ምኻኑ ብተወሳኺ ኣብ ዕለተ ጥምቀት (11 ጥሪ ብግእዝ) ዛራ ማይ ኣብ ዘይርከቦ ኸባቢ) ኣብ ዕለተ ሓሙስ ጽግቦን ዝመስሉን በዓላት'ውን ንዝኽሪ እቲ ኣብ ሓዲሽ ኪዳን ዝተገልጸ። (ማቴ 3፡13-17። ማር 1፡9-11። ሉቃ 3፡21-22) ዮሓ 13፡3-5። 14-15) ንኸሉ ኣማኒ ሕጽበተ ማይ (ማይ ምንዛሕ) ዝግበረሉ ንቡርን ክቡርን ኣቕሓ ኢዩ ነይሩ።[46]

ብኻልእ መዳይ ኣብቲ ብ1906 ዝተገብረ ኹዕታ ኣብ በበይ ኖም ዓታሩ ካብ ዝጸንሑ ብኣማእት ዝቝጸሩ ባጤራታት (ኣዋርቕ በራውርን ነሓስታትን ኣቕራሽ ካብኡ ሓደ ሶርያዊ ገንዘብ) እቶም 37 ብዝተፋላለየ ዓይነት ቅርጽን ምስልን ትእምርተ መስ

45 A.N.E. p.23. * G.H.A. p.205-206. * ኣፈ. ቅ. ገጽ 13። * A.M.E.H. p. 121.
46 EL-KERAZA coptic orthodox patriarcate English Magazine 1993 v. 3 No. 1 p. 15

ቀል ዝተሳእሎም ካልእ ኣዋርቕ መሳቕል ምስ ሰንሰለቶም (ካቴና፡ ወርቂ ማዕተብ) ካብ ከባቢ ባሕረ መዲተራንያንን ገዳማት ግብጽን ከም ዝመጹ ዝንገሮም ምልክት መስቀል ዘለዎም ሳርማታትን ስሉማት ዓታሩን ብኪነ ጥበብ ቢዛንታይን ዝተቐርጸን ዝወቀበን ተቅዋመ ማኅቶት (መቐመጢ ቐንደል መብራሁቲ) ወዘተ. ብብዝሒ ምርካቡ ዘመኑ ኸኣ፡ ክርስትና ኣብ ማእከላይ ምብራቕን ሰሜናዊ ኣፍሪቃን ዝምዕብለሉ ኣብ ዝነበረ ቕድሚ ሓሙሻይ ዘመን ብምኻኑ ቤተ ክርስቲያን ኤርትራ ማዕረ ኣብያተ ክርስቲያን ሶርያ፡ ግብጽን ቍስጥንጥያን (ቢዛንታይን) ካልኦትን ኣብ ጕዕዞ ክርስትና ትስጉምን ምስኣተን ትራኽብን ምንባራ የመልክት።[47]

<u>ቆሓይቶ</u> (ኮሓይቶ)

ቆሓይቶ ዝዓቘረቶም መብዛሕትኦም ናይ ቤተ ክርስቲያን ዝኾኑ ክሳዕ ሎሚ ኣብ ሓደ ኸርባ ዝርኣዩ ኣዕኑድ ኣእማንን ከምቲ ናይ መጠራ ዝመሳሰል ቅርጺ ዘለዎ መሰረተ ህንጻን መርኣያ ጥንታዊ ታሪኽን ኪነ ጥበብን ቤተ ክርስቲያን ኮይኑ ይርከብ።[48]

ኣብዛ ሰሜን ካብ መጠራ ደቡብ ካብ ኣስመራ ኣብ 2600 ሜትር ካብ ጽፍሒ ባሕሪ ዝምብራኻ ጥንታዊት ከተማ ቖሓይቶ ካብ 6-12 ኣዕኑድ ኣእማን ብእብነ በረድን (ማርሞ) ብዓረን (ጽኑዕ እምኒ) ዝቖመለን ኣገደስቲ ኪነ ህንጻታት፡ ሓንቲ "ማርያም ወቒሮ (ውቕሮ)" እትብሃል ሓዊስካ ኣርባዕተ ሓድጊ ኣብያተ ክርስቲያን ከምኡ'ውን ኣብ በበይኑ ቦታታት ኣብ ኣኻውሕ እንኮላይ ኣብ ሰሌዳ እምኒ ሓጽቢ ሳፍራ (ቆሓይቶ) ብጥንታዊ ፊደል ግእዝ ተቐሪጾም ዝተጻሕፉ ቃላትን ኣርማታት

47 ኣጼ. መ. ገጽ 2-4። * ኣፈ. ቅ. ገጽ 11-13።
48 G.H.A. p. 206.

ክርስትና መሳቕልን ምስናይ ቀደም መቓብራት፡ ኣብቲ ኸባቢኡ ኣብ ዘለዉ በዓትታት በዓቲ መጣዕ ሊባኖስ ወሲኸካ፡ ክርስቲያን ኣብ ልዕሊ ኣረማውያን ዝረኸቡዎ ዓወት ዘመልክት ትእምርተ መስቀል ዝዓተሩ ሰባትን ካልእን ዝተፈላለዩ ኣሳእል ይርኣዩ።

ኣብ ቆሓይቶን ከባቢኣን ማእለያ ዘይብሎም ሕዝበ ክርስቲያን ስለ ዝነበሩ ኣርብዓን ኣርባዕተን ኣብያተ ክርስቲያን ተሃኒጸን ከም ዝነበራ'ውን ይዝንቶ። ኮሎ'ዚ፡ ዛጊት ኣብ ጥንታዊት ከተማ ቖሓይቶ ብኹዕታን ብዳህሳስን ዝተረኸበ ኣሰረ ጥንቲ ጥራሕ'ኳ ናይ ሓሙሻይ ሻዱሻይ ዘመን ዝምስክር ቀዋሚ ሳምዕ ኢዩ።[49]

መጠራ (በለው ከለው)

ኣብ ጥንታዊት ከተማ መጠራ ኣብ ዝተገብረ ኾዕታ (1959-1970) ከም ዝተጋህደ፡ ሰለስተ ህንጻታት ኣብያተ ክርስቲያን ብምብራቕ ደቡብ እታ ኸተማ ኸኣ ሕን (ናይ ድሕሪት ኣፍ ደገ፡ ክትራ፡ ሕልፍኒ) ብዘለዎ ቐጽሪ ዝተኸበበ፡ ኣብ ማእከሉ ዓቢይ ህንጻ ሃይማኖት ክርስትና ኣገባብ ኣተሃናንጻኡ ልክዕ ከምቲ ናይ ኣዱሊስ ኮይኑ ዝርአ ተረኺበ። ከም ኣገላልጻ ገድለ ጻድቃን መጽሓፈ ብራና፡ ኣብ መጠራን ከባቢኣን ብሓንሳብ ዓሰርተ ዝኾና ኣብያተ ክርስቲያን ተሃኒጸን ነበራ።

መጠራ፡ ምስቲ ናይ ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ዝነበረ ኣሰረ ጥንቲ ናይ ካልኣይ ሳልሳይ ዘመነ ክርስትና ባጤራታት (ኣቕራሽ) መጀመርታን መወዳእታን ፊደላተ ግሪኽ (ኣልፋ ወኦሜጋ፡ ራእ 1:8። 22:13) ናይ ሻዱሻይ ሻብዓይ ሻሙናይ ዘመን ትእምርተ ክርስትና ዘለዎም ዓታሩ ኣዋርቕ መሳቕል እቲ ዝነውሐ ዕድመ ዘለዎ ጽሑፍ ኣብ ንእሽቶ ማዕድናዊ ኣቕሓ ብቕርጺ ተጻሒፉ፡

49 F.G.S.E. p. 13. * E. Civ. p. 26. * ኢ..ታ. ገጽ 66-67። * G.H.A. p. 205-206. * ኣፈ. ቅ. 24, 26. 48-49. 60.

ኣብ መጠራ ዝጸንሐ ናይ ሳልሳይ ዘመን ዝግመት ወዘተ. ብዓቢኡ ኸኣ ቀዋሚ ምስክር ኮይኑ ዝነብር ዘሎ፡ ካብ ናይ ቅድሚኡ ዝነበረ ጽሑፍ ግእዝ ዝተመሓየሸን ካብ መልክዓ ፊደል ሳባ ተፈልዩ፡ መልክዓ ፊደል ግእዝ ዝሓዘን፡ ካብ ጸጋም ናብ የማን ዝተጻሕፈ ቀዳማይ ኮይኑ ዝተረኽበ ናይ ቅድሚ 200 ዓ.ም ምኻኑ ዝተኣምነሉ ሓወልቲ መጠራ ወይ ሓወልቲ በለው ከለው ዝጽዋዕ፡ ኣብ ክርስን ዝባንን ምድረ መጠራ ዝጸንሐ ኹሉ ካብ ዘመነ ብሉይ ናብ ዘመነ ሓዲሽ ዝተሰጋገረን ጉሉሕ መርኣያ ጥንታውነትን ዕቤትን ክርስትና ኾይኑ ይርከብ።[50]

ባረክናሃ

ካብ'ቶም ብዙሓን ጻድቃን ክፋሎም ዝተቐመጡሉ፡ "ወበ እለ ዔሉ ገዳመ ባረክናሃ፡" "ናብ ጣሻ ባረክናሃ ዝኾለሉ ኣለዉ፡" ዝተባህሉሉ ብፍላይ ኣብ ዝተወሰነ ጊዜ መጠራ እንዳ ንጉስ ባረክናሃ እንዳ ጳጳስ ከም ዝነበረ ዝንገረሉ ምስ'ቶም 150 ጻድቃን ኣባ ሮማኖስ ዝተባህሉ ጳጳስ ኣብ ባረክናሃ ይቕመጡ ምንባሮም ዝትረኽሉ፡

> "እመ ፲ወ፱ ለጥቅምት አቡነ ሮማኖስ ዘባረካ ወ፻ወ፶ ጻድቃን ዘይቤሉ ኖምነ ኑሙ ..."

"19 ጥቅምቲ ዕለተ ማእዝ ኣቡነ ሮማኖስ በዓል ባረኻን ኣዕሪፍና ኢና ኣዕርፉ ዝተባሃሃሉ 150 ጻድቃንን ዕለተ ዕረፍቶም'ያ።" ዝብል መዝገበ ታሪኽ ዝገልጻ ባረክናሃ፡ ናይ ቅድሚ ምዝዛም ሻዱሻይ ዘመን፡ መካነ ቅዱሳንን ማእከለ ክርስትናን ዝኾነት ደብሪ ኢያ። ኣብ ውሽጢ በዓትን ምስ በዓቲ ለጊቡን ኣብ መዋዕል እዞም ጻድቃን ዝተሰርሐ በቲ ሸዑ ዝውቱር ዝነበረ

50 ኣዱ. መ. ገጽ 4-8። E. Civ. p.18, 21, 27. * ኣፈ. ቅ. ገጽ 35። * G.H.A. p. 205-206. * ኢ..ኦ.ተ.ቤ.ክ.ኣ.ታ.ሃ.ስ.መ. ገጽ 10። * ኢ..ታ. ገጽ 35።

ኪነ ጥበብ ህንጻ ትርብዕተ መአዝን ቅዲ ሶርያ፡ ቍስጥንጥያ ዝመሳሰል ህንጻ ቤተ ክርስቲያንን ካልእ ቅርስታትን ካብ ቤተ ክርስቲያን ሓበሻ (ኤርትራ ወኢትዮጵያ) ቀዳማይ ምኻኑ ዝንገረሉ ጥንታዊ ስእሊ ስቕለተ ክርስቶስን፡ ኣብ መሓብኦ ጐዳጕድን መቓራቕሮ ኣኻውሕን ዝርከብ ምሉእን ክፉልን ኣስከሬነ ጻድቃን መነጽር ጥንታዊ ታሪኽን ምዕባለ ክርስትናን ዘየብል ምኽንያት የብሉን።

ናይ'ዞም ብዙሓን ጻድቃን ኣገባብ ኣገናንዛኦም ስርዓተ መቓብሮም፡ ኣብ ሓደ ቦታን ተቐራሪብን መላግብ ኣኻውሕ ብጥንቃቐ ተነቢሮም ምርካቦም፡ ኣብ ኣማውታኦም ሓደ ዓቢይ ናይ እግዚኣብሔር ምስጢራዊ መስተንክር ከም ዘሎ ይእመን።[51]

<u>ተኸንዳዕ፡</u> ከምቲ ናይ ኣዱሊስን ቆሓይቶን ቅኑዕ ርቡዕ ኵርናዕ (ትርብዒት መኣዝን) ሰለስተ ኽፍልታት (ቅኔ ማኅሌት፡ ቅድስት፡ መቕደስ) ዘለዎ ኣብ ውሽጡ ብርክት ዝበሉ ኣዕኑድ ኣእማን ዝርከቡዎም መሰረተ ቤተ ክርስቲያን ናይ መዋዕለ ሳባውያን ጽሑፍ ውቕሮ እምንን ካልእ ብልሓታዊ ኪነ ጥበብን ዘጽንሐት ተኸንዳዕ፡ ክሳዕ ሎሚ ኣሰረ ጥንተ ዘመን ዝኾነ ኻልእ ሓድጊ ህንጻን ዝመሰለን ቀዳማዊ ታሪኽ ኣለዋ።[52]

መጠራ፡ ተኸንዳዕ፡ ናይ ቀደም ከተማታት ኣግኣዝያን ካብ ብሉይ ናብ ሓዲሽ ዝተሰጋገራ ማእከላት ዓለማውን መንፈሳውን ስልጣኔ ጸኒሐን ዓለማዊ ስልጣኔአን'ኳ ምስ ጊዜ እንተ ተቐየረ መንፈሳዊ ታሪኽንን ስመንን ዓቂበን ብህላዌ ዝርከባ ኣድባራት ኢየን።

<u>ሃም</u> <u>(ኣሃም)</u>፡ ቅድሚ ምጅማር ክርስትና፡ ምኵራብ (ቤተ

51 ግጻዌ ወገድላተ ኢዎስጣቴዎስ ወዮናስ ደ. ድሁሃን። * ኣፈ.. ቅ. ገጽ 37።
* ኢ..ታ. ገጽ 130።
52 ኣፈ.. ቅ. ገጽ 27፡34-35። * ኢ..ታ. ገጽ 74።

ጸሎት) ከም ዝነበረ ዝዝንተወሉ፡ ደሓር ናብ ቤተ ክርስቲያን ዝተቐየረ ምስ ናይ ኣዱሊስ ቆሓይቶን ተኸንዳዕን ተመሳሳሊ ኣዕኑድ ኣእማን ዘለዎ ህንጻ ቤተ ክርስቲያን፡ ምልክት ማእከል ስልጣኔን ናይ ሻዱሻይ ዘመን ምኻኑ ዝተኣምነሉ ትእምርተ ምዕባለን ዝሕብር ኣሰረ ጥንቲ ኣብ ዝባን ሃም ይርከብ፡ ኣብ መንደቕ እዚ ኣቡነ ሊባኖስ ናብቲ ማእከል ጸድፊ ዘሎ ገዳም ቅድሚ ምውራዶም ንሕዝበ ክርስቲያን መንፈሳዊ ኣገልግሎት የበርክቱሉ ነይሮም ዝብሃል ቤተ ክርስቲያን ኣብ ሓደ ጸፊሕ ሰሌዳ እምኒ ልክዕ ከምቲ ናይ መጠራ መጀመርታን መወዳእታን ፊደላተ ግሪኽ ኣሎ። (ራእ 1፡8። 22፡13።) እዚ "ኣልፋ ወኦሜጋ" ከም ትእምርተ መስቀል ቅድሚ ዓለምን ድሕሪ ዓለምን ናይ ዝነብር ኣምላኽ መግለጺ ወይ ኣምሳል ኢዩ። ብዘይካ'ዚ ፍጹም ክርስቲያናዊ ዝኾነ ጽሑፍ ውቕሮ ሰሌዳ እምኒ ኣብቲ ቤተ ክርስቲያን ይነብር።[53]

<u>መዛዘሚ ቐዳማይ ምዕራፍ</u>

ኣብ መሰጋገሮ ዘመነ ብሉይን (ቅድመ ክርስትና) ዘመነ ሓዲሽን (ድሕረ ምምስራት ክርስትና) ግእዘ ሳባ ቛንቋ ባህርያቱን መንነቱን ከይቀየረ ከምኡ'ውን ቋንቋ ግሪኽ ጠባዩቱ ከይለወጠ በብናቱ ኣገባብ ኣብ ሓደ እዋን ብሕብረት ኣብ ኤርትራን ከንዮኣ ክሳብ ስግር መረብን ከገልግል ምጽናሑ ምትሕንፋጽ ሴማውን (Semitc) ያፈታዊን (Japhetic or Indo European ግሪኻዊ) ባህልታት ከም ዝነበረ ጕሊሑ ይርኣ። ነዚ ብልክዕ ዘረድእ ቅዳሕ ናይቲ ብቛንቋ ግሪኽ ተጻሒፉ ኣብ ከተማ ኣዱሊስ ዝነበረ ብሓደ ወገኑ ምስሊ ጣዖታት ዝተቐርጸ ሓወልቲ እምንን ኣብኡ ብኽዕታ ዝተረኽቡ ግሪኻዊ ጽሑፍ ዘለዎም ልዕሊ 400 ናይ ወርቂ፡

53 A.M.E.H. p 126.
54 ኣፈ.. ቅ. ገጽ 9፡12።

ብሩርን ነሓስን ባጤራታት (ኣቕራሽ) ደሓር ብቛንቋ ግእዝን ትእ ምርተ መስቀልን ቅርጺ ዘለዎም ዝተተክሉ ምጥቃስ ይከኣል።[54]

ካብ ቅድመ ልደተ ክርስቶስ ኣትሒዙ መልክዓ ደቡብ ዓረ ባውያን (ሳባውያን) ሒዙ ዝጸንሐ ፊደለ ኣግኣዝያን ካብ ካልኣይ ሳልሳይ ዘመን፡ ድሕሪ ልደተ ክርስቶስ ንነጀው ብመልክዓ ፊደለ ግእዝ ተመሓይሹን ምምዕርራይ ቅርጺ ተገይሩሉን ካብቲ ዝጸንሐ የማነ ጸጋም መገዱ (ምምልላስ ብዕራይ ማሕረስ፡ (Boustrophodon) ኣብ ዝተወሰነ ጊዜ'ውን (ካብ የማን ናብ ጸጋም) ዝነበረ ተቐይሩ ፍኖተ የማን (ካብ ጸጋም ናብ የማን) ገጹ ጥራሕ ክጽሓፍ ጀመረ። እንተ ኾነ ብድምጸ ተነባብያን ግእዝ (consonant) ጥራሕ ኣስተናባብያን (vowels) ዘይብሉን መፍለዪ ቓላቱ ትኹል ሕንጻጽ ስለ ዝኾነን ገና ጠባይ ጽሑፊ ሳባውያን ኣይወጸሉን።

እቲ ተመዓራርዩን ፎኖተ የማን ኮይኑን ቀዳማዊ ዝብሃል ጽሑፍ ኣብ ሓደ ብሓጺን ዝተቐርጸ ስም ናይ ኣብ ካልኣይ ሳልሳይ ዘመን (183-213) ዝነበረ "ገደረ" (ዘግዱር) ዝተባህለ ንጉስ ዝጠቅስ ጽሑፍን ኣብ ሓወልቲ በለው ከለው ዘሎ "ኣገዝ" (እግዚእ) ዘቕረጸ ጽሑፍን ክልቲኡ ኣብ ጥንታዊት ከተማ መጠራ ዝጸንሐ ኮይኑ ይርከብ።[55]

ኣብ'ተን ቀዳሞት 300 ዘመነ ክርስትና ፊደል ግእዝ፡ ካብ መልክዓ ፊደለ ሳባ ፍጹም ተፈልዩ ምሉእ ናይ ጽሑፍ ፊደል ኮይኑ ብስም እቶም ኣጌዛት ኣግኣዝያን ዝብሃሉ ካብ'ቶም ቀንዲ ነበርቲ ኤርትራ "ግእዝ" ተባህለ።[56]

ብሓፈሻ እተን ሰለስተ ዘመን እምበኣር፡ ኤርትራ ሃገርና እቲ

55 G.H.A. p. 204, 214. * I.E. p. 32.
56 E.J.D. p. 23.

ዝጸንሐ ተሓውሶ ደቡብ ዓረባዊ ልማድ፡ ባህልታት ሳባን ግሪኽን እናፈለየት ሃገራዊ ባህሊ ዘማዕበለትሉ ኣውራ ኾኣ ክሳዕ ሎሚ ነዊሕ ዕድመ ዘለዎ ዝተመዓራረየ ጽሑፍ ፊደለ ግእዝ ኣብቲ እዋንቲ ካብ ኣህጉረ ኣፍሪቃ ዝመሃዘት፡ እንኮ ብሔረ ኣግኣዝያን ስለ ዝኾነት ዓቢይ ታሪኽ ኣለዋ።[57]

ሶርያውያን ልኡካነ ወንጌል (በዓል ኣባ ሰላማ፡ ኣቡነ ሊባኖስ፡ ተስዓቱ ቅዱሳንን ብዙሓን ጻድቃንን) ናብዚ ሃገር ምስ መጹ፡ ምስቲ ንጥፈታት ስነ ጽሑፎም (ስነ ትርጓሜ ስራሖም) ኣብ ምስ ትምሃር ተዋፊሮም ምስ ደቂ ሃገር ተወሃሂዶም ብዙሓት ካብኣ ቶም በብሰበኻኦም (ከባቢኦም) ናእሽቱ ኣብያተ ትምህርቲ ብም ቛም ነቶም ዝኣልዩዎም ምእመናን ደቆም ናብ ቤት ትምህርቲ ከም ዝልእኩ እናገበሩ ትምህርታዊ ቁም ነገር ኣወፍዮም ሰረተ ትምህርቲ ተኺሎም ሓለፉ።[58]

ኣብ ሓሙሻይ ሻዱሻይ ዘመን፡ ምስ ሃገራተ ግብጺ፡ ሶርያ፡ ግሪኽ፡ ህንዲ፡ ፋርስ፡ ኣርማንያን ካልኦትን ብመገዲ ቐይሕ ባሕረ ኤርትራ፡ ንግዳዊ ርክብ ስለ ዝነበረ፡ ምስ ኣብያተ ክርስቲያን እዘን ዝተጠቕሳ ሃገራትን ካልኦትን ጽቡቕ ሌላ ተፈጢሩ ነበረ።[59]

ብጠቕላላኡ እዚ ቀዳማይ ምዕራፍ ጉዕዞ ታሪኽ ቤተ ክርስ ቲያን ክግምገም ከሎ፡ ካብቲ ክርስትና ፈለማ ኣብ ኤርትራ ዝኣተወሉ ጊዜ ክሳዕ ምዝዛም ሻዱሻይ ዘመን፡ ኣብ ዝነበረ ክፍለ ዘመናት፡ ኣብያተ ክርስቲያን ብቑጽሪ ይበዝሓን ብሃይማኖት ይብርትዓን ነበራ (ግብ 16፡5)። በቶም በብእዋኑ ካብ ወጻኢ ዝመጹ ሰባኪያነ ሃይማኖተ ክርስቶስን ተቐበልቶም ብዝኾኑ ቃል ወንጌል ዝተማህሩ ደቂ ሃገርን፡ ትምህርተ ክርስትና ክሰፍሕ፡ ሕዝበ ክርስቲያን ክስስኑ፡ ህንጻ ኣብያተ ክርስቲያን ብብዝሒ ክት

57 A.M.E.H. p. 88.
58 Ch.S.E. p. 24.
59 E.J.D. p. 85.

ከሎ፡ ገዳማት ክምስረታ፡ መንፈሳውያን መምህራንን ኣገልገልትን ክብርከቱ ዝተኻእለሉ ስሉጥ ጉዕዞ ኽርስትና ናይ ወጋሕታ (ጎሓ ጽባሕ) ጉዕዞ ተባሂሉ ክግለጽ ይከኣል። መረዳእታ'ዚ ቆዝሞስ ኢንዲኮውፕሊውስቶስ ዝተባህለ መርከበይና፡ ብ525 ኣብ ኣዱሊስ በጺሑ ኣብኡ ዝጸንሖ ጽሑፍ ሓወልቲ ዝቐድሖን ዝተርጎሞን ካብ ገምግም ቀይሕ ባሕሪ ጀሚሩ ከበሳታት ኤርትራ ተዘዋዊሩ ክሳብ ኣኽሱም ኣብ ዝበጽሓሉን ዝተመላለሰሉን ጊዜ ኣብ ዘዝሓለፎ ከባቢ ኣብያተ ክርስቲያን፡ ጳጳሳት፡ ትእምርተ ሰማዕታት፡ መነኮሳትን ብዝተፈልየ ብኣኣቶም ዝተዘርግሐ ስብከተ ወንጌል ዝሰፈነሉ ኩነታትን ብዓይኑ ከም ዝረኣየን ከም ዘስተባሃለን ኣብ ጽሑፉ መዝገቡ ዝሓደጎ ታሪኽ ኣብ ዓለም ክምስክር ይነብር።[60]